

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ'NİN ZÜBDETÜ'T-TEVÂRİH ADLI ESERİNİN TAHLİLİ*

Muhammet Fatih DUMAN**

ÖZ

Gelibolulu Mustafa Âlî XVI. yüzyılın en meşhur bürokrat ve tarihçisidir. Kısa süren yaşamına pek çok eser sığdırmıştır. Bu eserlerden birisi de Zübdetü't-Tevârih'tir. Eser bir mukaddime, dört tabaka ve hatimeden oluşmaktadır. Âli eserinin girişinde eseri nasıl yazdığını anlattıktan sonra mukaddimesinde Nebî, Resul ve Ulu'l-Azm kavramları hakkında bilgiler vermektedir. Birinci tabakada sırasıyla Hz. Âdem, Hz. Şît, Hz. İdrîs, Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. Sâlih, Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. Lut, Hz. İshak, Hz. Yakub, Hz. Yusuf, Hz. Eyyub, Hz. Şuayb, Hz. Musa, Hz. Yunus, Hz. Davud, Hz. Süleyman, Hz. Zekeriya, Hz. Yahya ve Hz. İsa adlı peygamberlerden ayrıntılı olarak bahseder. Bu yönüyle eser bir peygamberler tarihi hüviyeti taşır. Âlî, eserini Kara Yakub b. İdris el-Karamânî'nin Arapça olarak kaleme alınmış İşrâku't-Tevârih adlı kitabından genişleterek tercüme etmiştir. Âlî'nin yazdığı bu eser XVI. yüzyıl Osmanlı toplumu ve aydınının peygamberler tarihine bakışını yansıtmaya sebebiyle önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Âlî, Zübdetü't-Tevârih, İşrâkut't-Tevârih, Peygamberler Tarihi.

ABSTRACT

Analysis of Zübdetü't-Tevârih by Mustafa Âlî of Gelibolu

Mustafa Âlî of Gelibolu is the most famous bureaucrat and historian of the 16th century. He wrote a lot of works in his short life. One of these is Zübdetü't-Tevârih. The work is made up of an introduction, four chapters and a conclusion part. Âlî gives information about such notions as Nebi, Resul and Ulu'l-Azm after explaining how he wrote the book. In the first chapter, he provides detailed information about Adam, Sit, Enoch, Noah, Hud, Salih, Abraham, Ishmael, Lot, Isaac, Jacob, Joseph, Job, Suayb, Moses,

* Bu makale yazarın Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Zübdetü't-Tevârih Adlı Eserinin Edisyon Kritiği (1-111 varaklar arası) adlı yüksek lisans çalışmasından üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. e-mail: fatihdu21@hotmail.com

Jonah, David, Solomon, Zechariah, John and Jesus respectively. In this respect, the work resembles a history of the prophets. Mustafa Âlî mentions that he has translated İsrâku't-Tevârih by Kara Yakub b. Idris el-Karamânî from Arabic and extended it. That book by Mustafa Âlî of Gelibolu is significant in that it reflects the approach of the intellectuals and Ottoman people towards the history of the prophets.

Keywords: Mustafa Âlî, Zübdetü't-Tevârih, İsrâku't-Tevârih, History of The Prophets.

Giriş

1. Gelibolulu Mustafa Âlî

Gelibolu doğumlu olan Mustafa Âlî, h. 2 Muharrem 948/m. 24-25 Nisan 1541 tarihinde dünyaya gelmiştir. Asıl adı Mustafa olan Âlî'nin babasının adı Ahmet'tir.⁴ Kendisinden başka Mehmet ve Bünyamin adında iki erkek kardeşi daha vardır.¹ Genç yaşında *Çeşmî* mahlasını kullanan Mustafa Âlî, on yedi yaşındayken bu mahlasını değiştirerek yüce, ulu anlamlarına gelen Âlî mahlasını kullanmaya başlamıştır.² *Nasihatü's-Selâtîn* adlı eserinde, altı yaşında iken okula başladığını on altı yaşındayken medreseye gittiğini ve ömrünün ilk altı senesinin eziyet ve baskı içerisinde geçtiğini söylemektedir.³ Yirmili yaşlara yaklaştığında medrese tahsilini bitiren Mustafa Âlî, devlet işlerinde yüksek makamlara gelmek için büyük çabalar harcamıştır.⁴ Hicrî 968/1560- 1561'de henüz yeni medrese mezunu iken *Mibr u Mâh*'ı sunduğu Şehzade Selim'in yanında dîvan kâtibi olarak devlet hizmetinde çalışmaya başlamıştır.⁵

İki yıl Şehzade Selim'in yanında kalan Mustafa Âlî, şehzadenin lalası Tü-tünsüz Hüseyin Paşa ile anlaşamayarak, altı yıl boyunca Şam beylerbeyi Lala Mustafa Paşa'nın divan kâtipliği görevinde bulunmuştur (h. 970-976/1562-1568).⁶ Lala Mustafa Paşa Yemen fethi başkomutanlığına görevlendirildiğinde

1 Şeker, Mehmet, *Gelibolulu Mustafa Âli ve Mevâidü'n-Nefâ'is fi-Kavâidi'l-Meâlis Adlı Eserin Tablîli*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s.2; Aksoyak, İ. Hakkı, *Gelibolulu Mustafa Âli Tuhfetü'l-Uşşâk*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 2003, s. 2.

2 Şeker, a.g.e., s.3; Fleischer, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, (Çev. Ayla Ortaç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 22; Atsız, Hüseyin Nihal, *Âlî Bibliyografyası*, Süleymaniye Kütüphanesi Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968, s. 1; Aksoyak, a.g.e., s. 3.

3 Mustafa Âli, *Nasihatü's-Selâtîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, no: 311, v.109a.

4 Şeker, a.g.e., s.4.

5 Şeker, a.g.e., s.5; Fleischer, a.g.e., s. 325; Atsız, a.g.e., s. 2; Aksoyak, a.g.e., s. 4.

6 Şeker, a.g.e., s.6; Kütükoğlu, Bekir, "Âli Mustafa Efendi -hayatı-", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 414; Fleischer, a.g.e., s. 325; Atsız, a.g.e., s. 2-3.

Mustafa Âlî'yi de h.976/1568-1569 tarihinde divan kâtibi olarak yanında Mısır'a götürmüştür. Ancak Mısır beylerbeyi Sinan Paşa (1520-1596) ile Mustafa Paşa arasında ortaya çıkan anlaşmazlık yüzünden Lala Mustafa Paşa'ya görevden el çekirilmiştir. Doğal olarak Mustafa Âlî de onunla beraber azledilmiştir. Bu azilden sonra Âlî, Şeyh Muslihiddin b. Nureddin aracılığıyla *Heft Meclis* adlı eserini Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'ya sunarak karşılığında çok iyi bir görev beklediği halde h.977-978/1570-1571 tarihinde Bosna Beylerbeyi Ferhat Paşa'nın yanında divan kâtibi olmuştur.⁷ Mustafa Âlî, sekiz yıl⁸ görev yaptığı Bosna sancağında Ferhat Paşa'nın isteği ile Kara Yakub b. İdris el-Karamânî'nin⁹ *İşrâku't-Tevârih* adlı eserini genişleterek çevirdiğini söylediği *Zübdetü't-Tevârih* adlı eserini kaleme almıştır.¹⁰

II. Selim'in vefatına kadar Bosna sancağında kalan Mustafa Âlî, II. Murad'ın tahta çıkışından iki sene sonra İstanbul'a gelerek *Zübdetü't-Tevârih* ve bununla beraber *Cülüs-Nâme-i Bahâriyye* adlı eserlerini bazı devlet görevleri elde etmek için padişaha sunmuştur. Fakat araya araçlar soktuğu halde istediği mevkileri elde edemeyen Mustafa Âlî, tekrar Bosna'ya dönmek zorunda kalmıştır.¹⁵ Daha sonra Vezir Lala Mustafa Paşa, Şirvan, Azerbaycan ve Gürcistan şehirlerine h. 985/1574'te başkomutan olarak tayin edildiğinde Âlî de yanında *münşîlikle* görevlendirilmiştir.¹¹

Buradaki hizmetlerine karşılık Halep Tımar defterdarlığına atanan Mustafa Âlî, bir takım olumsuzluklar sebebiyle¹² bu görevi yerine getirmeye fırsat bulamadan, bazı mühimmatın Trabzon'da mahzenlere konularak anbarlanması işleri ile görevlendirilmiştir. Bu görevden sonra h.989-991/1581-1583 tarihleri arasında Halep Tımar defterdarlığı vazifesinde çalışmıştır.¹³ *Nasîhatü's-Selâtin*, *Nusretnâme* ve *Câmiu'l-Buhûr der Meâlis-i Sûr* adlı önemli eserlerini Halep Tımar defterdarlığı görevini yaparken kaleme almıştır. Fakat umduğunu bulamayan Mustafa Âlî, üstüne üstlük bu görevinden de azl edilmiştir.¹⁴ Daha sonra sırasıyla Erzurum (h. 993/1585), Bağdat ve Sivas

7 Şeker, a.g.e., s.6-7; Kütükoğlu, a.g.md., s. 414; Fleischer, a.g.e., s. 325.

8 Şeker, a.g.e., s.8.

9 Âlî, *Zübdetü't-Tevârih* adlı eserini Kadı Adud adlı kişinin *İşrâku't-Tevârih* adlı eserinden genişleterek tercüme ettiğini belirtmektedir. Bu eser Kara Yakub b. İdris el-Karamânî'ye aittir. Bazı araştırmacılar Kazı Adud'dan yola çıkarak *İşrâku't-Tevârih*'in Adudüddin el-Âcî'ye ait olduğunu söylemişlerdir. Bu tartışma ile ilgili geniş bilgi için bu makalenin "Eserin Kaynakları" kısmına bakılabilir.

10 Kütükoğlu, a.g.md., s. 414

11 Şeker, a.g.e., s.9; Atsız, a.g.e., s. 4; Fleischer, a.g.e., s. 326.

12 Şeker, a.g.e., s.9; Fleischer, a.g.e., s. 326.

13 Şeker, a.g.e., s.10; Fleischer, a.g.e., s. 326.

14 Şeker, a.g.e., s.10; Aksoyak, a.g.e., s. 8.

(h.997/1589) Mal Defterdarlıkları görevlerinde bulunan Mustafa Âli, çok kısa bir süre içerisinde bu görevlerden de uzaklaştırılmıştır. Hicrî 1000/1592'de Yeniçeri kâtipliğine ve hicrî 1001/1592'de de Defter Emîni olmasına rağmen bu iki görevden de azledilmiştir. Sultan III. Mehmet'in cülusu sırasında yeniçeri kâtibi olan Mustafa Âli, XVI. yüzyılın en önemli kaynaklarından biri olan *Künhü'l-Abbâr* adlı eserini yazmak için birçok malzeme bulacağını umduğu Mısır Defterdarlığına atanmasını istemiştir. Fakat bu emelinde de hüsrana uğrayan Âli, hicrî 1004/1595-1596 tarihinde Sivas Defterdarlığı ile Amasya Sancak Beyliği görevlerinde bulunmuştur. Bu hizmetlerinden sonra Kayseri ve Şam beylerbeyliği görevlerinde de bulunan Mustafa Âli, *Hâlâtü'l-Kâhire* ve *Mevâidü'n-Nefais fi-Kavâidi'l-Mecâlis* adlı eserlerini son dönemlerinde yazmıştır.¹⁵ XVI. yüzyılın en büyük şahsiyetlerinden birisi olan Gelibolulu Mustafa Âli hicrî Zilkâde 1008/Haziran 1600 tarihinde Cidde'de vefat etmiştir.¹⁶ Takriben altmış yıllık hayatında tarih, edebiyat, tasavvuf, sosyoloji, hattatlık ve tip konularını içeren altmışa yakın eser vermiştir.¹⁷

2. Zübdetü't-Tevârih

2.1. Eserin adı

Gelibolulu Mustafa Âli, Hz. Âdem'den başlayıp Hz. Muhammed'e varıncaya kadar gelen peygamber kıssalarını ve son peygamber Hz. Muhammed'in, ailesinin, sahabelerinin, muhaddislerin ve İmam-ı Gazali gibi büyük imamların kısa hayat hikâyelerini anlattığını söylediği bu özet eserine *Zübdetü't-Tevârih* adını vermiştir.¹⁸ İki kelimededen oluşan bu terkiibe tam bir anlam verecek olursak “*tarihlerin özeti, tarihlerin özü veya tarihlerin en seçkin parçası*” gibi anlamlar vermemiz mümkündür.

2.2. Eserin Yazıldığı Tarih

Mustafa Âli, Süleymaniye kütüphanesi Reşid Efendi 010025 numarada kayıtlı olan nüshanın hâtimesinde şöyle demektedir: “*el-Minnetü lillâhi Teâlâ bu kitâb-ı Zübdetü't-Tevârih, sene selâsün ve semânin ve tis'a-mi'eh muharremünde inâyet-i Hakk'la tamâm oldu ve sene isnâ ve semânin ve tis'a-mi'eh şevvâlinde te'lifine mübâşeret olunub ve sene-i selâsedeki âşûra haftasınun gâyetine vârinca nihâyet buldı.*”¹⁹ Müellifin bu sözlerinden ese-

15 Şeker, *a.g.e.*, s.14; Atsız, *a.g.e.*, s. 5-6; Kütükoğlu, *a.g.md.*, s. 414; Fleischer, *a.g.e.*, s. 326.

16 Şeker, *a.g.e.*, s.11-14; Atsız, *a.g.e.*, s. 6; Fleischer, *a.g.e.*, s. 318.

17 Şeker, *a.g.e.*, s.24.

18 Mustafa Âli, *Zübdetü't-Tevârih*, Reşid Efendi, v. 1a. Bundan sonra bu esere dipnotlarda “Zübde” olarak atıf yapılacaktır.

19 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 203a.

rin, h.982/m.1574 tarihinde Şevval ayında yazımına başladığını ve bir yıl sonra h.983/1575 tarihinde Muharrem ayının aşure haftasının sonunda bitirildiği anlaşılmaktadır. Âli bu eserini kendi ifadesiyle “*Livâ-i Bosna’dan Bânâ-luka nâm kasabada vâki oldı...*”²⁰ diyerek nerede yazdığını belirtmiştir. Bu tarihte Âli, Bosna’da beylerbeyi Ferhat Paşa’nın yanında divan kâtibi olarak görev yapmaktadır (h.977- 978/1570-1571).²¹ Zaten eserin hatimesinde Ferhad Paşa’dan övgülerle bahsetmektedir.²²

2.3. Eserin Nüshaları

Eserin Türkiye’de birçok kütüphanede nüshaları bulunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi ve Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi’nde çeşitli nüshaları bulunmaktadır.

- Süleymaniye Kütüphanesi Hazine’de 1330 numarada kayıtlı 137 varak.
- Süleymaniye Kütüphanesi Müze’de 443 numarada kayıtlı 192 varak.
- Süleymaniye Kütüphanesi Müze’de 161 numarada kayıtlı 161 varak.
- Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi yazma A390.
- Manisa İl Halk Kütüphanesi Türkçe Yazma Eserler Bölümü no: 1398.
- İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi’nde 11875 numarada “*İşrâ-ku’t-Tevârih Tercümesi Zübdetü’t-Tevârih*” adıyla kayıtlıdır.

Muhtelif nüshalardan bizim seçerek üzerinde çalışma yaptığımız ve nüsha farklarını gösterdiklerimiz ise şunlardır:

- Süleymaniye kütüphanesi 010024 Reşit Efendi 663’te kayıtlı 204 varaktan müteşekkil bir nüshadır. Ayetler, hadisler, dua cümleleri ve yabancı isimlerin harekeli olduğu bu nüsha çok güzel nesih hatla yazılmış ve her sayfası da 23 satırdan oluşturulmuştur. Bu nüsha talebelerinden birisi olduğunu söylediği Mâlik b. Muhammed b. Abdurrahman tarafından yazılmıştır. Âli bununla ilgili şöyle demektedir: “*Huşuşan bu kitâba sebeb olân zahır-i inâyet mutâdını ve cemi ihvânu aşhâb ve hullân ve cümle telâmiz neden olup bu kitâbun beyâzına ve cilâ-ı evrâkına iştiğâl iden nev-bâve-i şâhsâr-ı kemâl ve semere-i nesr ve nazm-ı lâl yani Mâlik Muhammed bin Abdirrahmân*”²³ Bu sebepten biz bu nüshayı çalışmamızda asıl nüsha olarak kullandık. Çünkü Mustafa Âli eserin hatimesinde bu nüshayı birkaç yardımcı ile beraber talebelerinden Malik b. Muhammed b. Abdurrahmân’ın yazdığını bizzat ifade et-

20 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 203a.

21 Şeker, *a.g.e.*, s.9.

22 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 203b.

23 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 204b.

mektedir. Biz de ilk yazılan nüshanın Reşid Efendi'deki bu nüsha olduğu kanaati ile yazısının güzel, açık ve yanlışlıklardan ve eksikliklerden beri ve tam bir nüsha olduğunu görerek sebebiyle çalışmamızda asıl nüsha olarak bunu tercih ettik.

b. Süleymaniye kütüphanesi 004493 Hamidiye 948 'de kayıtlı olan diğer bir nüsha 216 varaktan müteşekkildir. Bu nüsha ta'ik hatla yazılmış, her sayfası 25 satırdan oluşturulmuş, konu başlıkları kırmızı renkle yazılmış olup mukaddimesinden önce eserde bahsedilen konuların kolay bulunması amacıyla hazırlanmış bir fihriste sahiptir. Nüshanın hatime kısmı Reşid Efendi nüshasıyla tamamen aynı olduğundan nüshanın müstensihisi Reşid Efendi nüshasının müstensihisi ile aynı adı taşımaktadır. Bu durum nüshanın daha sonraki bir zamanda, (bu zaman yakın bir zaman da olabilir uzak bir zaman da) dönemin imkânlarıyla çoğaltılması şeklinde aynen kopya edilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Fakat bu kanaatimiz kesin olmamakla beraber müstensihinin adını yazmayı sehven unutmuş olabileceği de dikkate alınmalıdır.

c. Süleymaniye Kütüphanesi 011083 H. Mahmud Efendi 4505 da kayıtlı olan nüshadır. Nüsha çok güzel bir nesih hatla yazılmış, konu başlıkları kırmızı renkle kaleme alınmış, her sayfası 15 satırdan oluşturulmuş olup mukaddime kısmından öne çerçeve içerisinde hazırlanmış bir fihriste sahiptir. Nüsha h.1263/m.1846 tarihlidir. İsmail Ali tarafından istinsah edildiği eserin sonundaki kayıttan anlaşılmaktadır. Eserin sonunda müstensih şöyle demektedir: *"İsmail Ali bu naçiz eserini vehhâb olan Rabbi'nin affını ve kitabını indirdiği Habibi Muhammed'in şefaatini umarak yazdı. Cenab-ı Hakk'a hamd ile hicri 1263'te Ramazan ayında eser tamamlandı."*²⁴

Bu nüsha Hz. İsa'nın nübüvveti ve göğe çekilmesi hakkındaki tartışmalarla son bulmaktadır.²⁵ Kanaatimize Hz. Muhammet'in dışında Allah'ın gönderdiği peygamberlerle ilgili müstakil bir eser oluşturmak amacıyla eserin Peygamberler tarihiyle ilgili kısmı müstakil bir kitap olarak istinsah edilmiştir.

3. Zübdetü't-Tevârih'in İçeriği ve Kaynakları

Zübdetü't-Tevârih'in içerdiği konulara geçmeden evvel eserin yazılış sebebi, yazılırken takip edilen usûl ve eserin dili ile ilgili bilgiler vermek kanaatimize uygun olacaktır.

3.1. Eserin Yazılış Sebebi

Âli eserini Bosna Sancak Bey'i Ferhad Paşa'nın isteği üzerine kaleme al-

24 Mustafa Âli, *Zübde*, Hc. Mahmud Efendi, v. 195b.

25 Mustafa Âli, *Zübde*, Hc. Mahmud Efendi, v. 195b.

mıştır. Eserini bitirdikten sonra tahta yeni çıkan Osmanlı Padişahı III. Murad'a sunmuştur. Bazı devlet görevleri beklemesine rağmen umduğunu bulamamıştır.

Bunun dışında Âli, mukaddimeden önceki kısmında eserini niçin yazdığını açıkça ifade etmektedir. *İşrâku't-Tevarih* adlı eserin her yerde tanındığını²⁶ ifade eden Âli, eserin peygamberler tarihi yönüyle çok zayıf olduğunu görüp genişletmek ve aynı zamanda kanaatimizce kendi eserinin de onun kadar meşhur ve onu aşan bir eser olması amacıyla kaleme almıştır. Eserin hatimesinde şöyle demektedir: "*İşrâku't-Tevarih bu kitâbda münderic olan envâr-ı meârif ve letaifden bir lokma addolunmağla şarf-ı kudret ve muîn-i mutlakdan istiânnet olunmuştur. Ümididir ki bu kitâb-ı Zübdetü't-Tevarih, İşrâku't-Tevarih'i unuddura ve ziyâ-i fevâid şarkdan ğarba vârina meşârik-i mesâbih gibi şöhet bula.*"²⁷

3. 2. Eserde Takip Edilen Usul ve Eserin Dili

Mustafa Âli eserini bir mukaddime, dört tabaka ve bir hatimeden oluşturmuştur. Mukaddimede esere giriş mahiyetinde *nebi*, *rasûl* ve *ulu'l-azm* peygamberlerin özelliklerini saydıktan sonra 111. varâğa kadarki kısımda Hz. Muhammed'den önce gönderilmiş peygamberlerden kendisinin *ziker* olarak ifade ettiği başlıklar altında tafsilatlı bir şekilde bahsetmiştir. Eserinde peygamberlerle ilgili birçok ayet kullanmıştır. Hadislerden de yararlanmıştır fakat bunların sayısı çok azdır. Gelibolulu eserinde özellikle önceki peygamberler hakkında bilgiler bulunan tarih, tefsir ve hadis kaynaklarını da kullanmıştır.

Eserinde, Peygamberleri anlatırken önce adını, künyesini, nesebini, anne ve baba adlarını, hangi şehirde yerleştiklerini, peygamberlik mücadelelerini, kendilerine gönderilen vahiy mahsulü kitap veya suhurlarını, çektikleri sıkıntıları, kavimleriyle olan maceralarını, dünyada ne kadar yaşadıklarını ve peygamberlik süresi boyunca gösterdikleri mucizeleri tafsilatlı bir şekilde işlemiştir. Âli bahsettiği her peygamberle ilgili bu sistematığı takip etmiştir. Yer yer peygamberlerin isimlerinin eski Yunan ve Süryani dillerindeki anlamlarını da vermiştir. Âli birinci tabakada hangi konulardan bahsettiğini şu şekilde ifade etmektedir: "*Tabaka-i 'ûlâ, enbiyâ-i mürselin rıdvânü'llâbi teâlâ aleyhim ecmâin menâkıbında ve her birinin mucizât-ı acâyibinde husûsan velâdetlerinde ve esâmi-i kenîyyetlerinde bunlardan mâadâ târih-i vefâtlarında ve nüzül-i Cebrail aleyhi's-selâm ve vahiy ve ilhâm ve rü'yâ-i sâlihaya müteallik olan derecâtlarında tahrir ve tastir olunmuştur.*"²⁸

26 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 1a-b.

27 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 204b.

28 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 5b.

Gelibolulu eserini, Arapça olarak kaleme alınmış *İşrâku't-Tevârih* adlı ki-taptan genişleterek tercüme ettiğini söylemektedir. Eserinin birçok yerinde *İşrâku't-Tevârih*'den bahsetmektedir. Fakat bu eserde peygamberlerle ilgili kısım çok az işlendiğinden Gelibolulu buradaki bilgileri diğer eserleri kullanarak derlemiştir. Yani bir anlamda eser tercüme özelliğini kaybetmiş tamamen te'lif bir eser hüviyetine bürünmüştür. Mesela *İşrâku't-Tevârih* yazarı, Hz. Lut, Hz. Zekeriya, Hz. Salih, Hz. Yunus ve Hz. Eyyüb peygamberlerden hiç bahsetmemektedir.

Eserin dili ile ilgili bilgilere gelince, Âlî eserini Arapça, Farsça ağıdalı terkiplerle süslemek yerine çok sade bir Türkçe ile yazmıştır. Sade terkipler, Türkçe ifadeler ve halkın anlayacağı bir üslupla eserini kaleme alan Âlî bu hususta şunları söylemektedir: “.. *.kitâb-ı mezburı tercemeye cür'et ve terk-i sanat ve Türki lisan ile te'lifine mübaşeret itdüğimde. ..*”²⁹

3.3. Eserin İçeriği

Mustafa Âlî, *Zübdetü't-Tevârih*'in ilk sayfalarında Allah'a hamd ve Peygamberlerine salavat getirdikten sonra bu eserini hangi usulle kaleme aldığını çok açık bir şekilde anlatmaktadır. Mukaddime kısmında; “*nebi, rasûl ve ulu'l-azm* nedir ve hangi peygamberler bu sınıfa girer” suallerine cevaplar aradıktan sonra nebi ve rasûllerin sayısı ve dereceleriyle ilgili Kur'ân-ı Kerim'deki ayetleri Hz. Muhammed'den sadır olan hadisleri, tarih, tefsir ve hadis kitaplarındaki haberlerle mecz ederek açıklamaya çalışmıştır.³⁰

Birinci Tabaka'da insanlığın babası Hz. Âdem'den Hz. İsa'ya gelinceye kadar bütün peygamberlerin nesebi, hangi kavme geldikleri ve çektikleri eziyetler, kavimlerin yok oluşları, peygamberlerin kavimlerini tebliğ amacıyla göstermiş oldukları mucizeleri âyet, hadis ve çeşitli tarih kitaplarını delil göstermek suretiyle tafsilatlı bir şekilde izah etmeye çalışmıştır. İkinci Tabaka'da Hâtemü'l-Enbiyâ Hz. Muhammed ve çocukları, eşleri, akrabaları ile ilgili tafsilatlı bilgiler bulunmaktadır. Üçüncü Tabaka'da aşere-i mübeşşere, önemli sahabeler ve bunların mertebelerinden bahsedilmektedir. Dördüncü Tabaka'da ise İmam-ı Gazzâlî zamanına gelinceye kadar İslam dünyasında yaşamış olan meşhur âlimler hakkında kısa ve özlü bilgiler vermiştir.³¹

Mustafa Âlî, mukaddimeye geçmeden öne eseriyle ilgili açık, anlaşılır bilgiler vermektedir. Allah'a hamd ve Peygamberlerine salât u selâmdan sonra eserinin adını *Zübdetü't-Tevârih* koyduğunu ifade ederek, *İşrâku't-Tevârih* adlı eserden tafsilatlı bir şekilde eklemeler yaparak çevirdiğini söylemektedir.

29 Mustafa Âlî, *Zübde*, v. 1b.

30 Mustafa Âlî, *Zübde*, v. 1b, 3b, 4a, 4b.

31 Mustafa Âlî, *Zübde*, v. 1b.

İşrâku't-Tevarih incelendiği zaman Âli'nin başlı başına bir eser yazdığını görmek mümkündür. Âli'ye göre *İşrâku't-Tevarih* adlı eser doğudan batıya her yerde tanınan bir eserdir. Peygamberler'in yaşları, nesebleri ve ne kadar yaşadıklarıyla ilgili bilgiler veren bu eser, Peygamberler tarihi yönünden çok zayıftır. Mustafa Âli bu esere bir hayli eklemeler yapmıştır. Daha sonra Âli, peygamberlerin birbirlerine eşit olmadıklarını Allah'ın onların bazılarını bazılarından üstün kıldığını ayetlerden de örnekler vererek ispatlamaya çalışmıştır.⁴⁵ *İşrâku't-Tevarih*'de her Nebi'nin mucizeleri ve kavimlerini davette ortaya çıkan olaylar, tafsilatlı bir şekilde anlatılmamıştır. Ancak Âli'nin eserine genel olarak baktığımızda asıl gayesinin Hz. Muhammed (as)'in hayatını anlatmak olduğu aşikârdır. Diğer peygamberlerin hayatları da özet olarak işlenmiştir.³²

Mustafa Âli, *İşrâku't-Tevarih*'in eksikliklerinden bahsettikten sonra kendisinin süslü ve ağır ifadeler kullanmadan açık ve anlaşılır bir Türkçe ile eserini yazmaya çalıştığını ifade etmektedir. Esere bir mukaddime ve dört bölüm ekleyerek *Zübdetü't-Tevarih* adını verdiğini söylemektedir. Bunları ifade ettikten sonra Taberî'nin *Târih*'ini zikrederek onun yazdığı gibi peygamberlerle sultanların tarihlerini birbirine katıp karıştırarak, ehemmiyetsiz konuları yazmadığını rivayetlerin sıhhatine dikkat ederek titiz ve anlaşılır bir üslupla eserini kaleme aldığını söylemektedir. Mustafa Âli eserini yazma amacını ifade ederken özetle şöyle demektedir: “*Allahu Teâla çok iyi bilir ki benim bu eseri yazmadaki amacım, dünya menfaatleri elde etmek değildir. Amacım sadece dünyadaki günahlarımın affına vesile olmasıdır.*” Âli kendisi hakkında övücü ifadeler kullandıktan sonra eserini sunduğu Osmanlı Padişahı Sultan III. Murad ve ordusunun zaferler kazanması için de övgü dolu ifadeler kullanmaktadır.³³

Daha sonra şu ifadelerle Sultana sunduğu eserini övmektedir: “*Bu Kitâb-ı Zübdetü't-Tevarih ki, kütüb-i tevârihün zübdesi ve menâkib-i mürselinün nübzsidür. Âstâne-i saâdetlerine ihâsı inşâallâhu Teâlâ hatt-ı bi-intihâlarını mücib idüğü zâhir ve hüveydâ bir kitâb-ı belâğat-resândur ki Kırââtı mahz-ı ibâdet ve istimâi ayn-ı ibret ve marifet olup buna enbiyâ-i izâm ve evliyâ-i kirâm husûsan meşâyih-i fihâm ve eimme-i din-i İslâm ve huffâz-ı kerâmet encâmün kasas-ı abbârı ve tevârih-i hidâyet-i âsârı kemâl-i şihhat ve mâl-i hakikat ile tastir ve tahrir olduğu*”³⁴

Mustafa Âli hayatı boyunca kendilerinden etkilendiği ve eserlerinin ilham kaynakları olan Yazıcı-Zâde Şeyh Muhammed'in *Muhammediye*'si ile kardeşi

32 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 1a-b.

33 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 1b-2a.

34 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 3a-b

Ahmed Bican'ın *Envârü'l-Âşikin* eserlerinden bahisle onların da kendisi gibi Gelibolulu olduklarını ifade eder.³⁵ Mustafa Âli'nin bu ifadeleri ve Yazıcı-Zâde ile Ahmed Bican'ın eserlerinden sıkça bahsetmesi Gelibolulu olması hasebiyle kendi eserinin de onlarınki gibi toplumda şöhret bulmasını amaçladığı söylenebilir.

Âli, bütün bunlardan bahsettikten sonra eserinin *Mukaddime*'sine başlar. Gerek Cebrail vasıtasıyla olsun gerekse ruyâ-i sâliha ile olsun vahiyle gaybdan haber veren peygamberlere *nebi*, hem kitapla hem de şeriatle veya sadece kitaba hükümlerin tebliği için insanlara gönderilmiş olan elçiye ise *rasûl* dendiğini ifade eder. Mustafa Âli, Nebi ve Resul kelimelerini tanımladıktan sonra *ulu'l-azm* kavramını açıklığa kavuşturarak hangi peygamberlerin *ulu'l-azm* olabileceğinden bahseder. Gerçek dine davet ederken birçok eziyetler çekmiş ve Allâh'ın emrini yerine getirmek için çabalamış ve büyük sorumluluklar almış peygamberlere *ulu'l-azm* dendiğini, İbrâhim (as), Musa (as), Dâvud (as), İsâ (as), sâhib-i suhuf olan peygamberler ve Hz. Muhammed'in *ulu'l-azm* peygamberlerden olduklarının ittifakla sabit olduğunu ve Nebi'lerin sayısının ikiyüz yirmi beş bin, Resuller'in sayısının ise yüz on üç olduğunu ifade ederek Hz. Muhammed'in kendisinden önce dünyaya yüz yirmi dört bin peygamber gönderildiğine dair sözünü zikreder.

3.3.1. Hz. Âdem (as)

Mustafa Âli, *Zübdetü't-Tevârih*'in mukaddimesinden sonra Kur'ân-ı Kerim'de zikredilen peygamberleri sırasıyla anlatmaya başlar. Hz. Âdem'le ilgili bahiste künyesinin Ebu Muhammed olup peygamberlerin ve insanların ilki olduğunu, topraktan yaratıldığından dolayı kendisine Âdem isminin verildiğini, Azrâil (as)'in Allah tarafından yeryüzünden toprak almaya gönderilmesini, Allâh'ın emriyle Hz. Âdem'e ruh üflenmesini, Cuma günü ikindi vaktinin sonuna doğru yaratıldığını, meleklerle selamlaşmasını, nesli içerisinde gelecek peygamberleri ve özellikle Hz. Davud (as)'un kendisine gösterilmesini, yaratılmış bütün mahlukâtın isimlerinin öğretilmesini, meleklerin kendisine secde etmesini ve İblis'in bu emre karşı gelmesini, rükûda, secdede ve ayakta olan melekleri, Hz. Havvâ'nın yaratılmasını, yasaklanmış buğday ağacı ve İblis'in yılanı kullanarak yasak buğdayı yedirmesini, Âdem ile Havvâ'nın yasak buğdayı yemelerinden ötürü dünyaya gönderilişlerini, ikisinin tövbelerini, yeryüzünde nasıl beslendiklerini, Kâbe'nin Cennet'den getirilmesini ve yeryüzünde inşa edilmesini, Hz. Âdem'e Cebrâil'in nasıl Hac yapacağını öğretmesini, Âdem ile Havvâ'nın dünyada buluşmalarını, Âdem'in Abdu'l-Hâris adlı oğlunun doğumu ve onu İblis'e vermesini, Habil ile Kabil arasında meydana

35 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 3b.

gelen husumeti ve Kabil'in Habil'i öldürmesini³⁶ tafsilatlı bir şekilde anlatmaktadır.

Daha sonra Mustafa Âli, Âdem'in Cebrâil'den yazıyı öğrenmesini, kendisine dinin emirleriyle ilgili sahifelerin gönderilmesini, Cebrâil'in Hz. Âdem'e on kere indiğini ve hayatı boyunca kendisinden yedi mucize sadır olduğunu söylemekte ve bunları teferruatlı bir şekilde açıklamaktadır. Mustafa Âli, Hz. Âdem'in mucizelerini anlattıktan sonra 940 yaşındayken vefat ettiğini ve yerine Hz. Şit'in geçtiğini, Âdem'in kefenlenip defnedilmesini, bir yıl sonra da Havvâ'nın vefat ettiğini ve her ikisinin de mezarlarının Hz. Nuh vasıtasıyla tufandan sonra Beytü'l-Makdis'de defnedildiğini anlatmaktadır.³⁷

3.3.2. Hz. Şit (as)

Mustafa Âli eserinde ikinci olarak Hz. Şit'den bahsetmektedir. Onun Ebu'l-Beşer olduğunu, adının Yunan dilinde *Uryâ-i Evvel* olduğunu ve hükümetle şeriatın ilk önce onunla başladığını, Kabil'in Habil'i öldürüşünden beş yıl sonra dünyaya geldiğini, kendisine Cebrâil vasıtasıyla nübüvvet verildiğini, yerine halef olarak oğlu Enuş'u seçtiğini, ona dinin hükümlerini içeren elli sahife gönderildiğini ve 912 yaşında da vefat ettiğini özet olarak anlatır. Mustafa Âli, Enuş'tan sonra hilafete oğlu Kinan, Kinan'dan sonra oğlu Müh-lail, daha sonra oğlu Yerd ve en son onun oğlu Uhnuh'un geçtiğini ve ne kadar yaşadıklarını anlatır.³⁸

3.3.3. Hz. İdris (as)

Âlinin eserinde üçüncü olarak zikrettiği peygamber Müh-lail'in oğlu Hz. İdris'dir. Yunanlıların ona Hermesü'l-Heramise ve Fisagoras dediklerini, ilk defa nübüvvet, hükümet ve saltanatın onda cem olduğunu, Âdem vefat etmeden yüz yıl önce dünyaya geldiğini, üç yüz yaşında peygamber olduğunu, kendisine otuz suhuf indirildiğini söyler. Dünyada kalemlle ilk yazı yazan, penyeden ve bezden ilk elbise diken ve İlm-i Nücum ile İlm-i Hisâb'ı ilk onun kullandığını söyleyen Mustafa Âli, Hz. İdris'in vefatının kendi isteği ile meydana geldiğinden ve bu hal üzere dünyada yaşadığından, Cennet ve Cehen-nem'in gösterilmesi ve Cennet'teki yaşamından, 450 yıl ömür sürdüğünden ve mekân-ı a'lâ'ya yükseltildiğinden bahseder. Daha sonra padişahlığın sırasıyla oğlu Müteveşlah, Lâmek ve Lâb'a geçtiğini söyleyen Mustafa Âli, onun üç mucizesi olduğunu söyleyerek bu bahsi bitirir.³⁹

36 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 4b-12a.

37 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 12b-14b.

38 Mustafa Âli, *Zübde*, v.15a-15.b.

39 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 15b-18a.

3.3.4. Hz. Nuh (as)

Mustafa Âli, dördüncü olarak Hz. Nuh'dan bahseder. Asıl adının Sâkin olduğunu, Allah korkusu sebebiyle ağlaması çok olduğundan ona Nuh dediğini ifade eder. Ulu'l-Azm peygamberlerden olduğunu, Âdemoğlunu şirkten ilk onun kurtardığını, kavminin çok azgın olduğunu ve kendisine çok eziyet ettiklerini, eşinin ve oğullarının dahi kendisine inanmadıklarını, tufan zamanına kadar kendisine seksen kişinin iman ettiğini, kırk günde gemisini nasıl inşa ettiğini ve her yaratılandan bir çifti gemiye nasıl aldığı, tufanın Haziranın 28'inde meydana geldiğini, Nuh'un oğullarından Kenan'ın dışındakilerin gemiye bindiklerini, Üc b. Unuk'dan başka kimsenin tufandan kurtulmadığını, tufanın bütün dünyada olduğunu, gemisinin aşûre günü Muharrem'in 10'unda Cudi dağı'nın üstünde karaya oturduğunu, daha sonra Hz. Nuh'un kavminin Arz-ı Cezire'ye yerleştiğini, oğulları Sâm, Hâm ve Yâfes'ten insanlığın yeniden neşvü nema bulduğunu tafsilatlı bir şekilde anlatır. Bütün bunları ifade ettikten sonra Âli, Hz. Nuh'un beş mucizesi olduğunu, farklı farklı rivayetleri kullanarak Hz. Nuh'un 950, 1050, ve 1350'li yaşlarda vefat ettiğini söyleyip Hz. Âdem'den Nuh tufanına kadar geçen sürenin 2200 veya 3500 yıl olduğunu⁴⁰ ifade ederek bu bahsi bitirir.

3.3.5. Hz. Hud (as)

Mustafa Âli, Hz. Hud'un asıl adının Âbid olduğu ve tam adının Salih b. Erfesh b. Sâm b. Nuh olduğunu ifade ederek Hz. Nuh'dan sonra gelen peygamber olduğunu söyler. Annesinin adının Merâne olduğunu ve Âd kavmine gönderildiğini, bu kavmin güçlü kuvvetli ve azgın bir topluluk olduğunu, işlerinin sadece övünmek için sağlam ve büyük binalar yapmak olduğunu, azgınlıkları sebebiyle Allah'ın üzerlerine güçlü bir yel gönderdiğini, Lokman b. Lokm, Mürsed b. Sad ve Fil adındaki kişilerin Kâbe'ye gidip Allâh'ın kendilerine azab etmemesi niyetiyle kurbanlar kestiklerini, Hz. Hud'dan üç mucize sadır olduğunu ve 150 yaşında vefat ettiğini⁴¹ geniş bir şekilde anlatmaktadır.

3.3.6. Hz. Sâlih (as)

Mustafa Âli, Hz. Sâlih'in Hud peygamberden 150 yıl sonra geldiğini, asıl adının Sâlih b. Kiyas olduğunu, Semud kavmine gönderildiğini, bu kavmin Hicaz ile Kûfe arasında Hicr adında bir yerde ikamet ettiğini, bunların da Âd kavmi gibi güçlü ve kuvvetli olduğunu ve sularını tedarik ettikleri bir kuyuya sahip olduklarını, Hz. Sâlih'den kaya içerisinden kendileri için bir deve çıkarmasını istediklerini, devenin onların sularını bitirmesi nedeniyle öldürülmesi

40 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 18a-22a-b.

41 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 22b-25b.

hadisesini, bu sebeble gökten bir avazla bu kavmin helak edilmesini, onun üç mucizeye sahip olduğunu ve 30 yıl ömür sürdüğünü⁴² tafsilatlı bir şekilde anlatmaktadır.

3.3.7. Hz. İbrahim (as)

Mustafa Âli bu bahiste, Hz. İbrahim'in Tarah yani Âzer'in oğlu olduğunu, Âzer'in ise Nemrud'un putlar ve hazineden sorumlu veziri olduğunu, İbrâniler dilinde adının Efrahim olduğunu, misvak kullanmak, bıyıkları kesmek, suyla taharet etmek, sünnet olmak, iç don giymek, ziyafet vermek, kurban kesmek ve hacın menasikini tam olarak yapmak gibi fiillerin ilk onun âdeti olduğunu, dokuz tane oğlu olduğunu, Nuh Tufan'ından Hz. İbrahim'e gelinceye kadar 1000 veya 3337 yıl geçtiğini, Nemrud'un cebbar bir padişah olduğunu ve halkını kendisine tapmaya çağırdığını, münecimlerin onun saltanatını devirecek bir kişinin dünyaya geleceğini haber vermesini ve kavminin yeni doğan erkek çocuklarını öldürmesini, Hz. İbrahim'in doğumunu, yıldız, ay ve güneş ile ilgili tecrübesini, kavminin bayramını vesile bilip putlarını kırmasını, Nemrud'un ölmesi mukarrer iki mahkûm getirtmesini ve babasının ölümünü, Nemrud'un Hz. İbrahim'i yakacak büyük bir ateş hazırlatmasını, İblis'in Hz. İbrahim'i ateşe atacak mancınığı Nemrud ve askerlerine öğretmesini, Hz. İbrahim'in ateşe atıldığı sırada Allah'dan başkasından yardım dilememesini, atıldığı ateşin Cennet bahçelerinden bir bahçe olduğunu, Allah'ın Nemrud'u ve ordusunu helak etmek için sivrisineği musallat etmesini⁴³ tafsilatlı bir şekilde anlatmaktadır.

Âli, daha sonra Hz. İbrahim'in ailesi ve kendisine iman edenlerle Babil'den çıkıp Havran denilen bir yere gittiklerini, Hz. Lut'u Mu'tefikât denilen bir kavme bırakmasını, Hz. İbrahim'in hanımı Sâre ile Mısır'a gitmesini ve Mısır Sultanı'nın Sâre'yi sarayına götürmesini, Hz. İbrahim'in birer hikmete binâen söylediği üç yalanını, Hz. İbrahim ve kendine iman edenlerle birlikte Filistin nahiyesine yakın Seb' isimli bir yere gelmelerini, Hâcer'in Hz. İsmail'i dünyaya getirmesini, erkek ve kadınların sünnet olma hadisesini, Hz. İbrahim'in Hâcer ve İsmail'i alıp Mekke'nin bulunduğu mahalle götürmesini, Hâcer'in su araması ve İsmail'in ayaklarıyla zemzem suyunu çıkarmasını, Cürhüm kabilesinin Hâcer ve İsmail'in bulunduğu yere yerleşmelerini, Hz. İbrahim'in Hâcer ve İsmail'i ziyarete gelmesini, Sâre'ye İshak adlı bir çocuk dünyaya getireceğini ve ondan Yakub adlı bir peygamberin olacağını müjdelenmesini, Hz. İbrahim'in tekrar Hz. İsmail'i ziyarete gelmesi ve "evinin eşliğini değiştirmesi" nasihatini vermesini, makam-ı İbrahim'i ve oğlu İsmail'i kurban etmesi olayını, kurban olunanın İsmail mi yoksa İshak mı olduğu tartışmasını, Hz. Mu-

42 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 26a-28a.

43 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 28b-33b.

hammed'in babası Abdullah'ın kurban edilme olayını, Kâbe'nin inşa edilmesini, Cebrâil'in Hz. İbrahim ve İsmail'e haccın tüm menasikini öğretmesini, Sâre'nin 130 yaşındayken vefat ettiğini, Hz. İbrahim'in Allah'dan ölüyü nasıl dirilttiğini göstermesini istemesini geniş bir şekilde anlatmaktadır. Daha sonra Mustafa Âli, Hz. İbrahim'e Cebrail'in kırk defa indiğinden, yedi mucizesinin olduğundan, 200 yaşında vefat ettiğinden ve Filistin'e yakın Halilü'r-Rahman adıyla bilinen bir şehirde defn olduğundan ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir.⁴⁴

3.3.8. Hz. İsmail (as)

Mustafa Âli bu bölümde, Hz. İsmail'in Hz. İbrahim'in ilk dünyaya gelen oğlu olduğunu, annesinin Mısır sultanının Sâre'ye hediye ettiği cariye Hâcer olduğunu, Arap kabilelerinin Hz. İsmail'den neş'et ettiğini, on iki oğlu olduğunu, babasının vefatından sonra peygamberlikle görevlendirildiğini, üç mucizesinin bulunduğunu ve 137 ya da 130 yaşındayken vefat ettiğini⁴⁵ söyler.

3.3.9. Hz. Lut (as)

Âli bu bölümde Hz. Lut'un Hz. İbrahim'in kardeşi Hârân'ın oğlu olduğunu, annesinin ciğerine bitişik doğduğundan kendisine Lut denildiğini, peygamber olmadan önce Hz. İbrahim'e iman ettiğini, Hz. İbrahim'in Lut'u Filistin yakınlarındaki Sodom adlı bir şehre halkını tebliğ için bıraktığını, Sodom kavminin yol kesip insanları haksız yere öldürdüklerini, hevâ ve heveslerine kapılıp oğlancılık yaptıklarını, Hz. Lut'un misafirperverliğini, Allah'ın Cebrâil, Mikâil ve İsrâfil'i azab için göndermesini, kavminin Lut'a konuk olan bu misafirleri zorla almaya çalışmalarını, Lut'un kavmi ile şehri terk etmesini, Sodom kavminin helak edilmesi ve Lut'un eşinin de inanmayanlardan olduğunu, üç tane mucizesinin bulunduğunu ve 102 yaşındayken vefat ettiğini⁴⁶ anlatmıştır.

3.3.10. Hz. İshak (as)

Mustafa Âli bu bölümde, Hz. İshak'ın Hz. İbrahim'in eşi Sâre'den dünyaya geldiğini, Yahudi ve Nasara âlimlerinin Hz. İbrahim'in İshak'ı kurban etme olayı hakkındaki iddialarını, İsrailoğulları, Rum, Ermeni ve Yunan milletlerinin Hz. İshak'ın neslinden geldiklerini, İys ve Yakub adlı iki oğlu olduğunu, Hz. İshak'ın oğlu İys yerine diğer oğlu Yakub'un peygamber olması için Allah'a dua ettiğini, bunun üzerine İys'in Yakub nesline düşmanlık beslediğini, Hz. İshak'ın 180 yaşında vefa ettiğini ve üç mucizesinin bulunduğunu⁴⁷ beyan eder.

44 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 33b-42b.

45 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 43a-43b.

46 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 44a-46a.

47 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 46a-47a.

3.3.11. Hz. Yakub (as)

Mustafa Âli bu bölümde, Hz. Yakub'un İshak'ın oğlu olduğundan, İys ile ikiz olarak dünyaya geldiklerinden, Hz. Yakub'un diğer adının İsrail olduğundan, Yakub (AS)'un dayısı Leyyan'ın yanına gidip kızlarından Leyyâ ve Râhil ile evlenmesinden, Râhil'den Yusuf (AS)'un dünyaya geldiğinden, Yusuf'un, dedesi Leyyan'ın putunu gizlice almasından, Yakub ile İys'in barışlarından, İbn-i Yâmin'in dünyaya gelmesinden, Yakub'un Kenan vilayetine peygamber olarak gönderilişinden, üç mucizesi olduğundan ve 147 yaşında Mısır'da vefat ettiğinden⁴⁸ bahseder.

3.3.12. Hz. Yusuf (as)

Mustafa Âli bu bölümde Hz. Yusuf'un Yakub'un oğlu olduğunu, kıssaların en güzelinin ona ait olduğunu, gökyüzünde bedir olmuş ay gibi güzel olduğunu Yakub'un kızkardeşi Aynas'ın Yusuf'u evlatlığa alma hâdisesini, Hz. Yusuf'un gördüğü rüyayı Hz. Yakub'un te'vil etmesini, Yusuf'un gördüğü rüyaların ayan beyan ortaya çıktığını, kardeşlerinin Yusuf'u kuyuya atmalarını, Yakub (AS)'a gelip onu kurt yediğini söylemelerini, bir kafilenin gelip Yusuf'u kuyudan çıkardığını, kardeşlerinin Yusuf'u kervan sahibine çok düşük bir paraya sattıklarını ve Aziz'in onu satın aldığını, Züleyha'nın Yusuf ile beraber olmak istemesini, Yusuf'un gömleğinin arkadan yırtulmasını ve zindana atılmasını, Züleyha'nın Mısır kadınlarını saraya davet etmesini, zindanın Hz. Yusuf için ibadet ve tebliğ yeri olmasını, zindanda kendisine düş tabir ettirmeye gelen iki kişiyi, yedi yıl zindan da kaldığını, Mısır sultanının gördüğü düşü tabir ettirmek istemesini, Hz. Yusuf'un rüyayı tabir etmesini, Hz. Yusuf'un sultandan nasıl zindana düştüğünü öğrenmesini istemesini, zindandan çıkmayı geciktirmesini, masum olduğunun anlaşılmasını ve bunun üzerine zindandan çıkmasını, otuz yaşında Mısır devletinin maliye işlerinin başına getirilişini, kıtlık sebebiyle halkın ürünlerini ambarlamasını, Mısır sultanının iman etmesini, Züleyha'yı nikâhı altına almasını, Mısır da meydana gelen kıtlığı, Yakub'un oğullarını Mısır'a buğday almaya göndermesini, Yusuf'un İbn-i Yâmin'i kardeşlerine sormasını ve bir dahaki gelişlerinde getirmelerini istemesini, kardeşlerinin İbn-i Yâmin ile yeniden Mısır'a dönmelerini, Yusuf'un kendini İbn-i Yâmin'e anlatmasını, İbn-i Yâmin'in çuvalına gümüş tasın konulmasını, kardeşinin Yusuf'un yanında kalması, kardeşlerinin bunun üzerine babalarının yanına gitmeleri ve tekrar Mısır'a dönmelerini, Yusuf'un kendini ailesine tanıtmalarını, gömleğini babası Yakub'a göndermesini ve gözlerinin açılmasını, kardeşlerinin yaptıkları hatadan pişmanlık duymalarını ve Yusuf'a gelip huzurunda secde etmelerini, bütün bunların sonunda üç mucizesi olduğunu ve 120 yaşında vefat ettiğini⁴⁹ tafsilatlı bir şekilde anlatmaktadır.

48 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 47b-49a-b.

49 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 50a-66a.

3.3.13. Hz. Eyyub (as)

Mustafa Âli bu bahiste, Hz. Eyyub'un babasının adının Ravah olduğunu, Şam ile Remle arasında Seniyye adıyla bilinen bir mahalde sakin olduğunu, meleklerin bile Allah'a karşı ibadetlerinde ona gıpta ettiklerini, çok zengin olduğunu, İblis'in onu ibadetlerinden men etmeye çalışarak oğullarını öldürmesi ve şeytanın kendisine hastalık musallat etmesini, kavminden kendisine ancak üç kişinin iman ettiğini, hastalığına karşı sabrını ve nasıl kurtulduğunu, üç mucizesi olduğunu ve yerine oğlu Zül-Kifl'in geçtiğini⁵⁰ anlatmaktadır.

3.3.14. Hz. Şuayb (as)

Mustafa Âli bu bölümde, Hz. Şuayb'ın babasının adının Şemun olduğunu, sözünün ve konuşmasının çok tatlı olduğunu, Şam'ın Medyen şehrinde sakin olduğunu ve şehir halkının ticaretde çok hilebaz olduklarını, Hz. Şuayb'ı hiç-bir şekilde dinlemediklerini, kavminin adının Ashâbu'l Eyke olduğunu, Hz. Şuayb'ın kavmine, önceki kavimlerin başına gelen felaketleri hiç bıkıp usanmadan anlattığını fakat sonuçta aciz kaldığını ve Allah'ın bu kavmi sıcaklık ve sesle helak ettiğini, Hz. Şuayb'ın ailesinin ve kendisine iman edenlerin bu azaptan kurtulduklarını, Hz. Musa'ya kızını vermesini ve en sonunda üç mucizesinin olduğunu⁵¹ anlatmaktadır.

3.3.15. Hz. Musa (as)

Mustafa Âli bu bahiste Hz. Musâ'nın ulu'l-azm peygamberlerden olduğunu, Hz. Âdem'den 3418 yıl sonra İskenderiye'de dünyaya geldiğini, babasının adının İmran Yashur annesinin ise Necib olduğunu, Hz. Musa ile çağdaş olan firavunun Ebu'l-Kubbas künyeli Firavun-ı Sâlis olduğunu, bu firavunun Hz. Musa dünyaya geldiğinde 400 yaşında olduğunu, münecimlerinin ona ben-i İsrail'den birisinin doğup saltanatını sona erdireceğini söylemelerini, Musa'nın ana rahmine düşmesini, annesinin Musa'yı koyacağı tabutu almasını ve onu tabuta bırakmasını, Firavun'un münecimlerinin nasıl bu bilgilere vasil olduklarını, gökte kayan yıldızların melekler tarafından şeytanlara atıldığını, Firavun'un ailesinin Musa'yı Nil kenarında bir tabut içerisinde bulmalarını, Asiye'nin Firavun'a Musa'yı öldürmemesi için yalvarmasını, annesinin Musa'ya sütannelik yaptığını, Musa'nın Firavun'un sakalını çekme hâdisesini, Musa'nın konuşmasındaki tutukluğunu, otuz yaşına geldiği zamanki durumunu, ben-i İsrail'in Musâ'nın peygamber olacağını anlamasını, ben-i İsrail'den birini tartaklayan Kıpti'yi Musa'nın nasıl öldürdüğünü, Firavun'un askerlerine Musa'yı öldürmeleri için emir vermesini ve Musa'nın Hz. Şuayb'ın

50 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 66a-68a.

51 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 68a-69a.

bulunduğu Medyen'e gitmesini, Şuayb'ın kızlarının hayvanları otlatırken Musa ile karşılaşmalarını ve Musa'nın bu kızlardan birisiyle evlenmesini, Hz. Şuayb'ın asalarından birisini alıp Mısır'a gitmesini⁵² tafsilatlı bir şekilde anlatmıştır.

Daha sonra, Tur-i Sina dağında ki Mersin ağacından çıkan ateşe doğru gitmesini ve Allah u Teâlâ ile konuşmasını, âsâyı nasıl kullanacağını ve elinin parlaması mucizesini öğrenmesini, Allah'ın peygamberi olarak seçilip Firavun'u dine davet etmesini, Hz. Harun'un yardımına verilmesini, Firavun'un yanında âsanın ejderha olmasını, sihirbazların Hz. Musa'ya iman ettiklerini, Firavun'un Hâman'dan kendisine büyük bir bina inşa etmesini istemesini, Firavun'un halkına Allah'ın gökten kan, kurbağa, bit yağdırmasını, Musa'nın kendisine tabi olanlarla beraber gizlice Mısır'dan ayrılmasını ve Firavun'un peşlerinden büyük bir orduyla onları takip etmesini, Hz. Musa'nın âsasıyla Nil'i on iki parçaya bölmelerini, Firavun ve ordusunun Nil'in sularında boğulmasını ve Firavun'un tövbesini, ben-i İsrail'in Firavun ve askerlerinin mallarını talan etmelerini, ben-i İsrail'in Hz. Musa'dan kendilerine tapacakları bir put yapmasını istemelerini ve Musa'nın kırk gün yalnız başına Allah u Teâlâ ile konuşmaya gitmesini, Sâmiri'nin ganimet mallarından bir buzağı-put yapmasını, Tur-i Sina'da Tevrat'ın Musa'ya verilmesini ve Allah'ın cemalini görmek istemesini, Hz. Musa ile Tur-i Sina'ya giden pirlerin emr-i Hakk'la öldürülmelerini, Musa'nın Sâmiri'ye beddua etmesini, puta tapmayan on iki bin ben-i İsrail'in putlara tapanları kılıçtan geçirmesini, fail-i meçhul bir cinayetin işlenmesi ve bir sığırın kurban edilip katilin ortaya çıkarılmasını, ben-i İsrail'in sığırın özelliklerini talep etmelerini, öldürülen kişiye sığırın bir parçasının vurulmasıyla dirilmesi ve kendisini öldüreni ben-i İsrail'e söylemesini, Hızır ile Musa'nın buluşmasını, Hz. Musa'nın Uc b. Unuk kavmi ile savaşması ve bu kavmin helak olmasını, Hz. Musa'nın kavmi için dua edip Allah'tan çeşit çeşit nimetler istemesini, âsasını taşa vurup ondan on iki bölük su çıkarmasını, Hz. Harun'un taht üzerinde vefat etmesini, Hz. Musa'nın on sekiz tane mucizesinin olduğunu, Cebrail'in Musa'ya 480 kere nazil olduğunu ve Hz. Musa'nın 120 yaşında nasıl vefat ettiğini⁵³ tafsilatlı bir şekilde eserinde anlatmıştır.

3.3.16. Hz. Yunus b. Metta (as)

Mustafa Âli bu bölümde, Hz. Yunus'un ben-i İsrail'e gönderilmiş peygamberlerden biri olduğunu, Hz. İsa ile Hz. Muhammed (SAV) arasında bir zamanda gelmiş olabileceğini, babasının adının Metta olduğunu, nüfusu yüz bin olan bir kavme gönderildiğini, bu kavmin çok azgın bir kavim olması se-

52 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 69b-75b.

53 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 76a-91a.

bebiyle ona iman etmediklerini, Allah'ın onlara azab için kıpkırmızı bir bulut gönderdiğini, bu azabla birlikte Yunus'un kavmine haber vermeden kendinden dua istememeleri nedeniyle terk ettiğini, kavmin tamamı imana geldikleri halde peygamberlerini bulamamalarını, sonuçta bu kavmin samimiyeti sebebiyle Allah u Teâla'nın hepsini affetmesini, Hz. Yunus'un bu esnada bir gemiye bindiğini, bir balığın o geminin seyr etmesini engellediğini ve Hz. Yunus'u yuttuğunu, kırk gün onun karnında kaldığını, Nebvâ şehrine üç günlük bir mesafede karaya çıktığını, Hz. Yunus'un tövbe ve istiğfarda bulunduğunu ve üç mucizesi olduğunu⁵⁴ anlatmaktadır.

3.3.17. Hz. Davud (as)

Mustafa Âli Hz. Davud'un babasının adının İşa olduğunu ve on iki tane oğlunun bulunduğunu fakat Hz. Davud'un hiçbirisine benzemediğini, çobanlık yaptığını, sapan taşı ile Calut'u öldürdüğünü, Talut'un ölümünden sonra saltanatın kendisine geçtiğini, 8000 ayetle Zebur'un nazil olduğunu, geçimini sağlamak için zırhlar yaptığını, dağ, taş ve hayvanların çok güzel olan sesini dinlediklerini, gününü üçe bölüp bir vaktinde Müslümanların ihtiyaçlarını giderdiğini, ikincisinde ibadet ettiğini ve üçüncüsünü ise çalışmaya ayırdığını, 900 tane eşinin olduğunu ve komutanlarının birinin eşyle evlendiğini, iki meleğin gelip kendisine koyunlarını bölüşemedikleriyle ilgili davalarını anlattığını ve bu hal ile Hz. Davud'un tövbe etmesini, 100 yıl yaşadığını ve Beytü'l Makdis'de defn edildiğini ve beş mucizesi olduğunu⁵⁵ anlatarak bu bahsi bitirmiştir.

3.3.18. Hz. Süleyman (as)

Mustafa Âli, Süleyman (as)'ın Hz. Davud'un oğlu olduğunu, bazı müşkil davalarda babasından daha isabetli hükümler verdiğini, kendisine babasından daha fazla nübüvvet ve saltanat verildiğini, cinler, insanlar ve vahşi yaratıklarla hayvanların kendisinin emrine verildiğini, Tevrat ahkâmıyla hükümler verdiğini, hayvanların dillerinden anladığı, Beytü'l Makdis binasını tamamladığını, kendisi için çok güzel bir taht yaptırdığını, 300 eşi 700 cariyesinin bulunduğunu, yelin Hz. Süleyman'ın emrine verildiğini, cinler vasıtasıyla denizden inci ve kıymetli müevherler çıkardığını, Sihir cininin taht üzerinde kırk gün Süleyman (as)'ın yerine hükümdarlık ettiğini, Hz. Süleyman'ın yüzüğünün çalınmasını ve günde iki balık karşılığı çalıştığını, Sihir cininin yüzüğü denize atması ve Hz. Süleyman'ın balığın karnında yüzüğünü bulmasını, Yemen halkının şirk içerisinde olduğunu, Hüdhüd'ün Sebe Melikesi ile ilgili bilgiler getirmesini, Hz. Süleyman'ın Hüdhüd vasıtasıyla Belkis'i kendisine iman et-

54 Mustafa Âli, *Zübde*, v.92a-93a.

55 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 93b-95a.

meye davet eden mektubu göndermesini, İfritlerin Belkıs'ın tahtını getirmesini, bütün askeriyle Belkıs'ın Müslüman olduğunu ve Hz. Süleyman'la evlendiğini, Anka kuşu ile Hz. Süleyman arasındaki kader tartışmasını, sekiz mucizesi olduğunu, 50 küsür yıl yaşadığını Beytü'l Makdis'in yapımı esnasında bir yıl süreyle ölüsünün esasına dayanarak kaldığı hikayeyi⁵⁶ tafsilatlı bir şekilde anlatmıştır.

3.3.19. Hz. Zekeriya (as)

Mustafa Âli bu bahiste, Hz. Zekeriya'nın Berhiya'nın oğlu olduğunu, yaşadığı zamanda Âşgâniler ile Rûmiler arasında düşmanlık olduğunu, Beytü'l Makdis'de bulunan âbidlerden olduğunu, tamamen evlad sahibi olmaktan ümid kesmişken Allah'ın kendisine Yahya'yı müjdelemesini, Heredos'un Zekeriya'yı öldürmek istemesini ve bu sebeble ağacın içine saklanmasını, testere ile kesilerek çok feci bir şekilde öldürülmesini, 70 ila 80 yaşlarındayken öldürüldüğünü ve üç mucizesi bulunduğunu⁵⁷ anlatmaktadır.

3.3.20. Hz. Yahya (as)

Mustafa Âli bu bahiste, Yahya (as)'ya Hz. Zekeriya hayattayken peygamberlik verildiğini, Hz. İsa'yı tasdik ettiğini, Allah katında çok yüksek bir dereceye sahip olduğunu, Tevrat ve İncil ahkâmıyla hükmettiğini, otuz yıl peygamberlik yaptığını, Heredos'un Herdânâ adlı bir kızla beraber olduğunu ve Yahya (as)'nın başının kesilerek öldürüldüğünü, Heredos'u öldürülmesini, gündüzün yıldızları kavmine gösterme mucizesini ve vefat yaşı ile ilgili kesin bilginin mevcut olmadığını⁵⁸ zikreder.

3.3.21. Hz. İsa (as)

Mustafa Âli, birinci tabakanın son peygamberi olarak İsa b. Meryem'den bahsetmiştir. Adının Mesih olduğunu, Hz. Meryem'den dünyaya geldiğini, Meryem'in babasının adının İmran annesinin ise Hanne olduğunu, Zekeriya (as)'nın eşiyle kızkardeş olduklarını Hanne'nin Meryem'e hamile olmasını ve onu Beytü'l-Makdis'e adamasını, Meryem'in dünyaya gelişiyle Allah'ın bu nezri kabul edişini, Hz. Zekeriya'nın Beytü'l-Makdis'de Meryem'le ilgilenmesini, Meryem beş yaşına gelince Zekeriya'nın ona bir mihrap yaptırdığını, Meryem'in hücrelerinde taze meyveler bulunmasını, Zekeriya'ya oğlu Yahya'nın müjdelenmesini, Hz. Zekeriya'nın Meryem'in yanına gelmediği zaman hücrenin anahtarını yeğeni Yusuf'a emanet ettiğini, Cebrail'in Hz. İsa'yı müjdelemek için Meryem'in yanına gelişini, Zekeriya ve yeğeni Yusuf'a iftira atıl-

56 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 95b-99b.

57 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 99b-100b.

58 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 101a-102a.

masını, hurma ağacının altında Meryem'in doğum yapmasını ve Beytü'l-Makdis'e gelişini, Hz. İsa'nın bebekken peygamber olduğunu kavmine söylemesini, doğduğu gün kiliselerdeki putların yüzüstü düştüğünü, padişah olan Artos'un İsa'nın peygamber olacağını anlamasını, Meryem ve İsa'nın Mısır'a gitmelerini, Hz. İsa on iki yaşına girdiğinde sakın oldukları köyün kethüdasının evine giren hırsızları bilmesini, otuz yaşında Beytü'l-Makdis'e gidip İncil ahkâmıyla tebliğ başlamasını, ölüleri diriltmesini, kör olanları iyileştirmesini, sihirbazlıkla suçlanmasını, on iki kişinin (havariyyun) kendisine iman ettiklerini, Rabbi katında büyük bir sofranın indirilmesini⁵⁹, ben-i İsrail'in hınzır ve maymun suretine girip helak oluşlarını, Hz. İsa'nın İncil ahkâmını yaymaya başlaması ve Yahudilerin onu öldürmek için aramalarını, Hz. İsa'nın kendisini ele verecek kişiyi haber vermesini ve Yahudiler tarafından yakalanmasını, öldürüleceği esnada Allah'ın İsa'yı katna alıp kethüdalarını yerine koymasını, daha sonra Hz. İsa'nın yeryüzüne inip Havariyyun ve Meryem'le konuşmasını ve Rum illerinden bir padişahın gelip Yahudiler'i öldürmesini⁶⁰ tafsilatlı bir şekilde anlatmaktadır.

Mustafa Âli, Hz. İsa'nın göğe çekilmesi ve Yahudiler'in bir padişah tarafından kılıçtan geçirilmesini anlattıktan sonra Hz. Meryem'in yaşı ile ilgili tartışmaları anlatır. Hz. İsa'nın yeryüzüne inip Hz. Muhammed'in şeriatı ile hüküm eyleyeceğini geniş bir şekilde anlattıktan sonra dokuz mucizesi olduğundan bahsederek tabaka-i ulâyı yani birinci bölümü bitirir.⁶¹

3.4. Eserin Rivayetlerinin Genel Tahlili

Mustafa Âli, Hz. Âdem'den Hz. İsa'ya kadar *İsraku't-Tevârih* yazarından farklı olarak peygamberlerin hayatlarından tafsilatlı bir şekilde bahsetmiştir. Peygamberlerin hayat hikâyelerinden bahsederken âyetler, hadisler ve tarih kaynaklarından bolca faydalanmıştır. Fakat kullandığı rivâyetler sıhhat itibarıyla birçok sorunlar ihtiva etmektedir. Mustafa Âli, İslam dünyasında rivayet ettikleri haberlerin İsrâiliyattan olduğu kesin olarak bilinen Vehb b. Münebbih⁶² ve Ka'bül- Ahbar'dan⁶³ gelen haberleri kullanmıştır. Taberi'nin *Târi-*

59 Mustafa Âli, *Zübde*, v.107a.

60 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 102a-109a-b.

61 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 109b-111b.

62 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 14b. İranlı bir aileye mensub olan Vehb b. Münebbih h. 34'te yemende doğmuş olup Tâbiin'in ileri gelenlerinden kabul edilmektedir. Onun vasıtasıyla birçok İsrailî rivayet Tefsir, Hadis ve Tarih kitaplarına girmiştir. Özellikle Hz. Muhammed öncesi peygamberlerle ilgili efsanevi ve mitolojik rivayetleri ile meşhurdur. Bkz. Horovitz, J., "Vehb b. Münebbih", *İA*, XIII, İstanbul 1986, s. 260-262; Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, DİB yay., Ankara 1964, s. 67-68,

63 Mustafa Âli, *Zübde* v. 4a. Yemen Yahudilerinden olan Ka'b, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer

bu'r-Rusül ve'l-Mülük ile Ahmet Bican'ın *Envârü'l-Âşıkîn* ve Semerkandî'nin *Tenbihü'l-Ġâfilîn ve Bostânü'l-Ârifîn* adlı eserlerine birçok atıflarda bulunan Mustafa Âli, bu eserlerde geçen İsrâîli bilgileri olduğu gibi kullanmıştır. Fakat bazı rivayetleri açıkça dini nâslara uymadığı gerekçesiyle eserine almaktan çekinmiştir. Mesela Hz. Musa ile Firavun arasında meydana gelen kissayı anlatırken Firavun'un ok atıcılıkta mahir olduğu ve attığı okun Allah'ın katına kadar ulaştığı ile ilgili rivayeti açıkça reddetmiş ve eserine almayı uygun bulmadığını ifade etmiştir. Fakat bunun yanında dini naslara aykırı düşebilecek ve mitolojik unsurlar içeren birçok olaydan da bahsetmiştir. Firavun Nil'in sularında öleceğini anladığında Allah'a tövbe etmemesi ve affedilmemesi için Hz. Cebrail'in yetiştirip ağzına balık tkaması rivayetini hiçbir problem görmeden verebilmiştir. Bu Cebrail'in Allah'ın izni dışında bir insanın iman etmesini engelleyebileceği fikrini akla getirdiğinden asla kabul edilemeyecek bir rivayettir.

Mustafa Âli, masallara konu olacak tarzda efsanevi ve mitolojik rivayetleri de eserine almaktan çekinmemiştir. Üc b. Unuk ilgili olan rivayet bunlardan-
dır. Rivayetlere göre Hz. Nuh'dan önce dünyaya gelen bu dev yapılı kişi Nuh tufanı esnasında ölmemiş, hatta Hz. Musa zamanına kadar yaşamıştır. Boyu çok uzun olduğu için okyanusların dibinden balık tutar ve güneşte pişirip yiyen bu efsanevi kahraman o kadar büyüktü ki Nuh tufanında sular ancak dizlerine kadar ulaşabiliyordu. Üc, Hz. Musa zamanında ölmüştür.⁶⁴

Gerçekliğinin kabul edilmesi mümkün olmayan başka bir rivayet Hz. Süleyman'la ilgili kısımda anlatılmıştır. Rivayetlere göre Hz. Süleyman bir gün helaya girmek istediğinde yüzüğünü Cirâra adlı eşine vermiştir. Bunu takip eden bir şeytan Hz. Süleyman'ın şekline girip yüzüğü Cirâra'dan almıştır. Gerçek Süleyman eşinden yüzüğü istediğinde kendisini yalancılıkla itham edip yanından kovmuştur. Bu hal üzere Hz. Süleyman'ın peygamberliğini ve hükümdarlığını bir müddet bu şeytan devralmış Süleyman ise sarayı dışında balıkçılık yaparak geçimini sağlamaya başlamıştır. Verdiği hükümler ve bazı hallerinden dolayı gerçek Süleyman olmadığı anlaşılan şeytan kaçmış ve yüzüğü denize atmıştır. Balıkçılıkla geçimini sağlayan Hz. Süleyman bir gün balık yerken yüzüğünü balığın karnında bulmuş tekrar nübüvvet ve saltanatına devam etmiştir.⁶⁵

zamanında Müslüman olmuş Tâbiîn'in ileri gelenlerinden biri olup h. 32'de ölmüştür. Çok fazla İsrâîli rivayetlerin İslami kaynaklara girmesine sebep olmuştur. Schmitz, M., "Ka'bü'l-Ahbâr", *İA*, VI, İstanbul 1967, s. 1-4; Kandemir, M. Yaşar "Ka'b el-Ahbar", *DİA*, VI, İstanbul 2001, s. 1-3; Aydemir, *İsrailiyyat*, s.62.

64 Mustafa Âli, *Zübde* v. 87b.

65 Mustafa Âli, *Zübde* v. 96b

Şüphesiz Hz. Süleyman'la ilgili anlatılan bu kıssa tamamen uydurmadır. Bir peygambere yakışmayacak böyle bir olayın İslami kaynaklara girmiş olması dikkat çekicidir. Daha önce bahsi geçen Üc b. Unuk kıssası da Âli'nin eserinde ki efsanevi ve mitolojik rivayetlere güzel bir örnektir. İbn Kuteybe bu rivayet için "Bu hadis ne Resulullah'dan ne de onun ashabından gelmiştir. Bu sadece Ehl-i Kitab'ın rivayet ettiği eski haberlerden birisidir." demiştir.⁶⁶

Bunların dışında eserde bütün peygamberlerin yaşlarıyla, peygamberliklerinin müddeti, aralarında geçen zaman ile ilgili rivayetler, Hz. İbrahim'in hanımı Sâre'yi kız kardeşi olarak tanıtmaması ve Mısır Sultanını onu sarayına getirtmesi,⁶⁷ Hz. Davud'un komutanlarından birisinin eşini üryan görerek zevceliğe alması ve yapmış olduğu hatayı anlayarak Allah'dan af dilemesi ve savaşta ölen bu kadının eşine Allah'ın Cennet'ten mükâfatlar vererek Hz. Davud'u affettirmesi,⁶⁸ Nuh Tufanında gemiye alınanların sayısı, Şeytan'ın eşeğin kuyruğu altında gemiye binmesi, domuz ve kedinin yaratılma hikâyeleri,⁶⁹ İnsanlığın Hz. Nuh'un çocukları Ham, Yafes ve Sam'dan türediği hatta Arap kavimlerinin Hz. Nuh'un duasını alan Sam'dan ve diğer kavimlerin ise Hz. Nuh'un bedduasını alan Ham ve Yafes'ten tuedikleri⁷⁰ vb. haberler hakkında gerçekliği tartışmalı birçok İsrailî, mitolojik ve efsanevi olaylar anlatılmıştır.

Rivayetlerin tamamından bahsetmemiz çalışmamızın sınırlarını aşacağından birkaç örneği ayrıntılı olarak inceledikten sonra diğerlerini ismen vermeyi uygun gördük. Çalışmamızın transkripsiyonlu metninde ve eserin muhteviyatı bölümümde bu rivayetler ayrıntılı olarak görülebilir.⁷¹

Şunun da açıkça bilinmesi gerekirken Peygamberler Tarihi ile ilgili haberlerde İsrailî rivayetlerin olması kaçınılmaz bir durumdur. Çünkü onlarla ilgili tamamen sahih olan bilgileri Kur'an-ı Kerim dışındaki kaynaklardan tespit edebilmek çok zordur. Biz ancak Kur'an'da anlatıldığı kadıyla gerçek bilgilere sahibiz. Onun dışındaki rivayetlerin dinin ruhuna ve peygamberlik müessesine zararlı olabilecek ve insanların zihinlerinde din ile ilgili yanlış fikirlerin

66 İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis (Hadis Müdâfasi)*, (Çev. Hayri Kırbasoğlu), Kayhan Yayınları, İstanbul 1998, 421.

67 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 34a.

68 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 94a-b.

69 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 20b.

70 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 21b.

71 Bu konu ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrailiyyat*, DİB yay., Ankara 1964. Bu konuların Eski Ahit'in ilk beş bölümü yani Torah da olduğu ile ilgili bkz. Gündüz, Şinasi, "Kur'an Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi? Yapı, Muhteva ve Kaynak Açısından Torah Kıssaları", *IV. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu 17-18 Ocak 1998*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998, s. 41-75.

uyanmasına sebep olacakların titizlikle ayrılması ve bunların tartışmasız kabul edilebilecek tarihi rivayetler olamayacağı açık bir şekilde anlatılmalıdır.

Yazıcı-Zâde Muhammed, Ahmed Bican, Semerkandî gibi daha önce eserlerini zikrettiğimiz kişilerin çalışmaları sebebiyle XVI. yüzyıl Osmanlı toplumunda ve günümüz Türkiye'sinde Peygamber kıssaları ile ilgili oluşan yanlış tasavvurlar halen açıkça geçerliliğini devam ettirmektedir. Eskiden köy odalarında okunan *Hız. Âli'nin Cenkleri*, *Ahmediye*, *Muhammediye* ve vâizlerin sıkça kullandıkları *Tenbihü'l-Gâfilin ve Bostânü'l-Ârifin* gibi halk kitaplarında Kabül-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih gibi İsrâîli haberleri rivayet etmekle tanınmış kişilerin isimleri çokça geçmektedir. Bu gibi eserleri kullanırken seçici davranmak ve rivayetlerin doğruluğunu ve yanlışlığını ilmi kriterlerle ölçmek en azından bu rivayetlerin problemliliğini bilerek bu tarz eserleri okumak çok daha uygun olur kanaatindeyiz.

3.5. Zübdetü't-Tevârîh'in Kaynakları

Mustafa Âli eserini yazarken öncelikle âyet ve hadisleri kaynak olarak kullanmıştır. Her peygamber kıssasında onlarla ilgili Kur'ân-ı Kerim'deki ilgili yerleri hemen hemen bütünüyle kullanmıştır. Kanaatimiz odur ki Peygamberler tarihinden bahseden eserlerde tabii olarak çok fazla İsrâîli rivayet olması Âli'nin bu üslubu kullanmasını gerekli kılmıştır. Bunu söylerken Âli'nin İsrâîli rivâyetleri kullanmadığını söylemek istemiyoruz. Peygamberlerin hayat hikâyeleriyle ilgili özellikle Kur'ân'da fazla bilgi bulunmaması bu alanda eser veren insanların meseleleri açıklığa kavuşturmak için olayların geçtiği yerleri, peygamberlerin ne zaman doğup ne zaman vefat ettiklerini belirtmeleri tarih yazmaya daha uygun olduğundandır.

Âli eserinde birçok âyet ve hadis kullanmıştır. Bu bakımdan *Zübdetü't-Tevârîh*'in en belirgin kaynakları bunlardır. Ayrıca Âli çalışmamıza konu olan *Zübdetü't-Tevârîh*'in 111. varacağı kadar bahsettiği peygamberlerle ilgili bazen sadece eserin adı bazen sadece yazarının adı bazen de ikisini birlikte verdiği 22 kaynak kullanmıştır. Bu kaynaklarının en önemlisi *İşraku't-Tevârîh*'dir.

Mustafa Âli, *İşraku't-Tevârîh*'i tercüme ederek eserini yazdığını belirtse de Hz. İsa'ya kadar ki bölümde kaynak eser gibi kullanmıştır. Çünkü *İşraku't-Tevârîh* yazarı bu kısımda sadece peygamberlerin hangi kavme geldikleri, aralarındaki zaman dilimi, hangi soydan geldikleri ve kaç yaşında vefat ettikleri gibi çok kısa bilgiler vermiştir.

3.5.1. İşraku't-Tevârîh

Mustafa Âli, Allah'a hamd ve peygamberine salavat getirdikten sonra ese-

rini Kadı Adud'a nisbet ettiği, dili Arapça olan *İşrâku't-Tevarih* adlı eserden genişleterek tercüme ettiğini açık bir şekilde ifade etmektedir.⁷² Eserinin birçok yerinde "*İşraku't-Tevarih'de yazdığı üzre*"⁷³ "*İşraku't-Tevarih yazı-sınca*"⁷⁴ şeklindeki ifadelerle Kadı Adud'un eserine atıflar bulunmaktadır.

Mustafa Âli, *Zübdetü't-Tevarih*'in birinci varlığında *İşraku't-Tevarih* kitabının müellifinin eseri Arapça yazdığını, Hz. Muhammed'in dışındaki peygamberlerden özetle bahsettiğini, müellifin muradının Hz. Muhammed'in hayat hikâyesini yazmak olduğunu, eserin hâtimesinde mezhep imamları ve hadis rivayet eden muhaddisler hakkında özlü bilgiler verdiğini, her nebinin mucizeleri ve kavimlerini davette ortaya çıkan olaylardan tafsilatlı bir şekilde bahsetmediğini açıkça belirtip kendisinin nebi, rasûl ve ulu'l-azm kavramları hakkında bilgiler veren bir mukaddime yazdığını, peygamberlerin hikâyelerini tafsilatlı bir şekilde anlatarak ve eksik kalan yerleri tamamlayarak bu eseri tercüme ettiğini açık bir şekilde ifade etmektedir.⁷⁵ Fakat iki eser de incelendiğinde görülecektir ki Âli, eseri tercüme etmemiş yeniden yazmıştır. Peygamberlerin hayatlarını geniş bir şekilde anlatmasının yanı sıra *İşrâku't-Tevarih*'te adı geçen peygamberlerden daha fazla peygamber hayatı anlatmıştır. *İşrâku't-Tevarih*'te sırasıyla Hz. Âdem, Hz. Şit, Hz. İdris, Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. İshak, Hz. Yakub, Hz. Yusuf, Hz. Musa, Hz. Davud, Hz. Süleyman ve Hz. İsa peygamberler olmak üzere toplam 14 peygamberden kısa kısa bahsedilmiştir. Fakat Mustafa Âli ise bu peygamberlere ek olarak Hz. Sâlih, Hz. Lut, Hz. Eyyub, Hz. Şu'ayb, Hz. Yunus, Hz. Zekeriya ve Hz. Yahya'yı da bu peygamberler silsilesine eklemiştir.

Mustafa Âli'nin anlattıklarından yola çıkarak *İşrâku't-Tevarih*'in kimin eseri olduğu ve Kadı Adud'un kim olduğu ile ilgili bazı problemler olduğunu ve bu konu üzerinde söz söyleyenlerin yanlış kanaatte olduklarını tespit ettik. Genelde araştırmacılar *İşraku't-Tevarih* adlı eserin sahibinin Kadı Adud olarak tanınan Adudüddin el-Îci (h.756/1355) olduğunu söylemektedirler.⁷⁶ Ancak yaptığımız araştırmalarda Adudüddin el-Îci'nin bu isimde bir esere sahip olmadığını, ona izafe edilen *İşrâku't-Tevarih* adlı eserin Kara Yakub lakabıyla tanınan Yakub b. İdris el-Karamani'ye ait olduğunu tespit ettik.⁷⁷

72 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 1a-b.

73 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 109a.

74 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 15a.

75 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 1b.

76 Kâdı Adud'un Adudüddin el-Îci olduğu ile ilgili bkz. Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Âli*, Şule yay., İstanbul 1998, s. 27; Kütükoğlu, a.g.md., s. 414; Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev. Çoşkun Üçok), Kültür Bakanlığı yay., Mersin 1992, s. 147.

77 Görgün, Tahsin, "Îci", *DİA*, XXI,1999, s. 411.

İşrâku't-Tevârih adlı eser *Keşfü'z-Zünun*'da Kara Yakub b. İdris el-Karamanî (h. 833) adına kayıtlıdır. Eserin mukaddime, üç bölüm ve bir hâtimeden oluştuğunu ifade eden Kâtip Çelebi, içeriği hakkında şunları söylemektedir: “*Allah’a hamddan sonra ilk yaratılışla başlayan eser peygamberler, büyük sahabeler, tabiin ve imamlar hakkında bilgi verdikten sonra İmam-ı Gazali ile son bulmaktadır.*”⁷⁸

Kara Yakub b. İdris el-Karamanî (h.789-833) ile ilgili yaptığımız araştırmalarda Niğdeli değerli bir âlim olduğunu, Larende (Karaman) kasabasında müderrislik yaptığını, ilim tedrisi amacıyla Kudüs, Şam ve Mısır’a yolculuklarda bulunduğunu daha sonra tekrar doğduğu şehir olan Konya’ya gelip Larende adlı kasabasında h. 833’de vefat ettiğini, Haşiyetü ale’l-Beyzavî ile Şerhu’l-Mesabih ve Şerhu’l-Hidaye adlarında eserleri olduğunu, ayrıca peygamberler tarihi, sahabelerin hayatıyla mezheb kurucuların, muhaddislerin ve büyük din âlimlerinin hayatlarını anlatan “*İşraku't-Tevarih*” adlı eserin de sahibi olduğunu tespit ettik.⁷⁹

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye’deki kütüphanelerde *İşraku't-Tevarih*’in Kara Yakub b. İdris el-Karamanî adına kayıtlı 9 nüshası vardır.

- a. Süleymaniye Kütüphanesi Âşir Efendi, no: 240.
- b. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi, no: 2174.
- c. Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya, no: 2954.
- d. Süleymaniye Kütüphanesi Afyon Gedik Ahmed Paşa, no: 17168.
- e. Süleymaniye Kütüphanesi Edirne Badi Ahmet no: 2420.
- f. Süleymaniye Kütüphanesi Edirne 1477 demirbaş numarada kayıtlı nüsha.
- g. Kayseri Râşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi Râşid Efendi, no: 1086.
1. Manisa İl Halk Kütüphanesi no:1353.

En son bahsettiğimiz Manisa İl Halk Kütüphanesi 1353 *İşrâku't-Tevârih* adıyla kayıtlı olan nüshaya ulaşarak inceleme fırsatı bulduğumuzda gördük ki eser Mustafa Âlî’nin bize tarif ettiği usulde Kara Yakub tarafından yazılmış nüshadır. Bu eser özet olarak peygamberler, mezhep imamları, muhaddisler ve büyük din ulemâlarından bahseden fakat Hz. Muhammed’in hayatı ile ilgili bahisten de uzun uzadıya söz eden bir eserdir. 12 satır ve 101 varaktan mürekkep Arapça olarak kaleme alınmış ufak boyutta bir eserdir. Eserin başında

78 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, İstanbul 1971, C.I, s. 109; Mecdi Mehmed Efendi, *Şa-kaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri*, (haz. Abdulkadir Özcan), Çağrı yay., İstanbul, 1989, C. I, s. 84-85.

79 Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri 1299-1915*, (haz. İ. Özen, A. F. Yavuz), C.I, Meral yay., trs, s.367-368.

Kara Yakub b. İdris el-Karamanî adı kayıtlıdır. *Keşfu'z-Zünun* yazarı Katip Çelebi ve *Zübdetü't-Tevârih* yazarı Mustafa Âli'nin de belirttikleri gibi kitabın başındaki fihristten eserin bir mukaddime, üç kısım ve bir hâtimedden mürekkep olduğunu tespit ettik.

Manisa İl Halk Kütüphanesi'nden edindiğimiz *İşrâku't-Tevârih* adlı eser ile *Zübdetü't-Tevârih*'de Hz. Muhammed'e kadar olan kısım yani varak 111b'ye kadar olan kısım Mustafa Âli'nin de belirttiği gibi çok özet bilgiler ihtiva etmektedir. Eserin ilk 14 varığında peygamberler bahsi bitip Hz. Muhammed'in hayat hikâyesine geçilmektedir. Karamanî'nin bu eserinde genel de peygamberlerin yaşları, hangi kavme gönderildikleri, aralarında ne kadar zaman geçtiği ile ilgili özet bilgiler bulunmaktadır. Yeri geldikçe Mustafa Âli eserinin içinde bu Karamanî'nin eserine atfen peygamberlerin yaşları ile ilgili bilgileri vermektedir.

Buraya kadar anlattıklarımızı kısaca özetleyecek olursak Mustafa Âli eserini Kadı Adud'a izâfe ettiği *İşrâku't-Tevârih* adlı eserden genişleterek çevirdiğini söylemesine rağmen eser Kara Yakub b. İdris el-Karamanî'ye aittir. Yaptığımız araştırmalarda Kâzî Adud ismiyle hiç anıldığına rastlayamadığımız Kara Yakub'un Mustafa Âli tarafından bu isimle tanınıyor olabileceği ihtimalini de düşünmemiz lazımdır. Kadı Adud lakabı genelde Adudüddin el-Îcî adıyla birlikte anıldığı için bazı tarihçiler bu ismi Zübdetü't-Tevârih'te gördükleri zaman bu kişinin İcî olduğuna hükmetmişlerdir.⁸⁰

3.5.2. Muhammediye

Bu eser h.855/1451 de Gelibolu'da vefat eden Yazıcı-Zade Muhammed Efendi⁸¹ ye aittir. Mustafa Âli, hayatı boyunca kendisinden etkilendiği eserlerinin ilham kaynağı olan Yazıcı-Zade Şeyh Muhammed'in *Muhammediye*'sinden bahsetmekle⁸² beraber bizim üzerinde çalıştığımız birinci tabakanın sonuna kadar ki bölüme gelinceye özellikle adını belirterek kendisinden bir alıntı yapmamıştır.

3.5.3. Envârü'l-Âşîkîn

Bu eser h. 870/1466 tarihinde Gelibolu'da vefat eden Ahmet Bican'a aittir. Yazıcı-Zade Muhammed Efendi'nin kardeşidir. En tanınmış eseri olan *Envârü'l-Âşîkin* ağabeyi Yazıcı-Zade Muhammed'in *Meğaribü'z-Zaman li-Ğu-*

80 İsen, *a.g.e.*, s. 84-85; Kütükoglu, *a.g.md.*, s. 414; Babinger, *a.g.e.*, s. 147.

81 Bursalı Mehmet Tahir, *a.g.e.*, s.367-368; Çelebioğlu, Amil-Eraslan, Kemal, "Yazıcı-Oğlu", *İA*, XIII, İstanbul 1986, s. 363-368; Uzun, Mustafa, "Muhammediye", *DİA*, XXX, İstanbul 2005, s. 586-587.

82 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 3b.

rubi'l-Eşya' fi'l-Ayn ve'l-İryan adlı Arapça eserinin Türkçe terümesidir.⁸³ Mustafa Âli eserinde Yazıcı-Zade Muhammed'den bahsettiği yerde kardeşi olduğunu söylediği Ahmet Bican'ın adını ve eserinin ismini de zikreder.⁸⁴ 111. varâğa kadarki bölümde özellikle kendisi ve eserinden ismen bahsederek alıntı yapmamıştır.

3.5.4. Tenbihu'l-Ġâfilin ve Bostânu'l-Ârifin

Bu iki eser Ebu'l-Leys es-Semerkandi'ye aittir. Hicri IV./X. asırda Türkistan da yaşamış büyük bir İslam alimidir. Müellifin ölüm tarihi ihtilaflıdır. Kaynaklarda h.375, 383, 393/m.985, 993, 1002 tarihleri verilmektedir. Mustafa Âli eserinin birçok yerinde *Bostânu'l-Ârifin*'den alıntılar yapmaktadır. Meselâ *Zübde*'nin varak 14b'sinde Hz. Âdem'in yaşı ile ilgili "...*Bostânu'l-Ârifin*'de yazar ki Âdem aleyhi's-selâm bin yıl yaşadı diyen Vehb bin Münnebbih'dir. Ve ammâ ehl-i Tevrât dokuz yüz otuz yıl yaşadı diyu ittifâk etmişlerdir....", yine varak 16a'da Hz. İdris'e bin kişinin iman ettiğini "...*halkı davet eyleyüb Bostânu'l-Ârifin*'de yazdıkları üzre kendü daveti ile bin kimnesnei imâna getürdi....." sözleriyle ifade etmektedir. Bu alıntılar *Bostânu'l-Ârifin*'de de aynen geçmektedir.⁸⁵

3.5.5. Eserin Diğer Kaynakları

Mustafa Âli daha öne genişçe bahsettiğimiz eserleri, *Zübdetü't-Tevârih*'inde çokça zikretmesi ve bu eslere atıf yaparak verdiği bilgileri kitapların ilgili sayfalarında tespit ettiğimiz için müstakil başlıklar altında ele aldık. Çalışmamızın bu bahsinde ise Gelibolulu Mustafa Âli'nin eserinde bazen sadece kitabın ismini bazen de sadece yazarının adını zikrederek alıntılar yaptığı müellif ve eserlerini ismen kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla vermeye çalışacağız.

Mustafa Âli'nin "... *Ulemâ-i Rum'dan Şeyhu'l-İslâm ve Muktedâ-yı Enâm Mevlânâ Ebussuud, Tefsir'inde. ...*"⁸⁶ diye, bahsettiği eser Osmanlı'nın önemli Şeyhülislamlarından olan Ebussuud Efendi (ö.h. 982/1574)'nin *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* adlı eseridir. Ebussuud Efendi tefsir, hadis ve fıkha dair birçok eser yazmakla birlikte en mühim eseri Âli'nin tefsir olarak bahsettiği bu eserdir.⁸⁷

83 Bursalı Mehmet Tahir, *a.g.e.*, s.32; Çelebioğlu-Erarslan, *a.g.md.*, s. 366; Çelebioğlu, Amil, "Ahmet Bican", *DİA*, II, İstanbul 1989, s.49-51.

84 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 3b.

85 es-Semerkandi, Şeyh Nasr bin Muhammed, *Tenbihu'l-Ġâfilin ve li-Hâmişibi Bostânu'l-Ârifin*, ,Daru'l-Ma'rife, Lübnan, trs., s.103-104.

86 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 6b.

87 Ateş, Süleyman, "İrşâdu'l 'Akli's-Selîm", *DİA*, XXII, İstanbul 2000 s. 456. Daha geniş

Mustafa Âli'nin eserinde zikrettiği diğer bir kaynak ise Taberî (h.225-310/m.840-911)'dir.²¹⁹ Açıkça hangi kitabından bahsetmediği için hem *Tefsir*'i hem de *Tarih*'inden yararlanmış olabilir. Çünkü üzerinde çalıştığımız eserdeki bilgiler Taberî'nin hem tarihinde hem de tefsirinde bulunmaktadır. Taberî, İslam dünyasında yetişmiş önemli tarih ve tefsir âlimlerinden birisidir. Hem *Taribu'l-Rusul ve'l-Mülük* adlı tarihe dair eseri hem de *Camiu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an* adlı tefsire dair eseri en önemli kaynaklarımızdandır.⁸⁸

Mustafa Âli'nin zikrettiği diğer bir kaynak *Acâ'ibü'l-Buldan*'dır.⁸⁹ *Keşfü'z-Zunun*'da bu isme kayıtlı iki eser bulunmaktadır. Biri Ebu Cafer Ahmed b. İbrahim et-Tabib el-İfrikî (h. 400/1009), diğeri ise Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî (h.600-682/m.1203-1283) adına kayıtlıdır.⁹⁰ Kazvinî'nin bu eseri "*Âsarü'l-Bilad ve Ahbarü'l-İbad*" adıyla da tanınır. Bu eser, Anadolu Selçukluları ve Moğollar devrindeki Anadolu şehirleri ile ilgili bilgiler içerir.⁹¹ Âli'nin eserinde *Aca'ibü'l-Buldan* diye bahsettiği eserin Kazvinî'ye ait olma ihtimali yüksektir.

Mustafa Âli'ni kullandığı diğer bir kaynak *Me'alimü's-Sünen*'dir.⁹² Hamdi b. Muhammed b. İbrahim el-Hattabî'nin (h.308-388/m.920-998) Ebu Davud'un *Sünen*'ine yazdığı şerhtir.⁹³ Diğer bir kaynak *Cevahirü'l-Kur'an*'dır.⁹⁴ Hüccetü'l-İslâm Ebu Hâmid Muhammed el-Gazzâlî'nin (h. 505/1111) bu isimde bir eseri bulunmaktadır.⁹⁵ Yaptığımız araştırmalarda başka kişiye ait bu isimde bir esere rastlayamadık. Âli, Hz. İbrâhim'e Cebrâil'in 40 kere nazil olduğunu ifade ederken kaynak olarak *Cevahirü'l-Kur'an* adlı eseri göstermesine rağmen Gazzâlî'nin bu addaki eserini incelediğimiz halde bu konuya rastlayamadık. Bu sebeple Mustafa Âli'nin bahsettiği kaynağın aynı adda başka bir eser olabileceği ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

bilgi için bkz. Aydemir, Abdullah, *Büyük Türk Bilgini Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, DİB yay., (2.Baskı), Ankara 1993; Ahmet Akgündüz, "Ebüssuud Efendi", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 365-371.

88 Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı (Başlangıçtan XIX. Yüzyılın sonuna kadar)*, İSAR Vakfı, İstanbul 1998, s. 52-53.

89 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 9b.

90 Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 1126; İzgi, Cevat, "Kazvinî", *DİA*, XXV, Ankara 2002, s. 160.

91 Şeşen, *a.g.e.*, s. 168-169.

92 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 109b.

93 Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 1726; Uğur, Mücteba, *Hadis ilimleri Edebiyatı*, TDV yay., Ankara 1996, s. 280; Karacabey, Salih, "Hattabî", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 489-491.

94 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 42a.

95 Çelebi, *a.g.e.*, I, s. 610; Karlığa, H. Bekir, "Gazzâlî -eserleri-", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 523.

Mustafa Âli'nin bahsettiği diğer kaynak, *Tevârihu'l-Hukemâ*'dır.⁹⁶ Bu eser, Cemâleddin Ali b. Yusuf el Kiftî (h.568-646/1172-1248)'ye aittir. Goldziher'de *Târihu'l-Hukemâ*⁹⁷ adıyla geçen bu eser Şeşen'de *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*⁹⁸ ismiyle geçmektedir. Filozofların, tabiat bilginlerinin, tabiplerin hal tercemelerini içerir. Âli, *Tevârihu'l-Hukemâ*'ya atıf yaparken kuvvetle muhtemel bu eserden bahsetmektedir.

Âli'nin diğer bir kaynağı Muhammed b. İshak'tır.⁹⁹ Tam adı Ebu Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesâr (h.85-151/705-768)'dir. *Kitâbü'l-Meğâzi* adlı eserin sahibi olan İbn İshak en önemli İslam tarihçilerinden biridir.¹⁰⁰ Müellifimizin diğer bir kaynağı ise *Sabihu İbni Hibbân*'dır.¹⁰¹ Bu eser hadis ve fıkıh âlimi olan Ebu Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (h.354/m. 965)'ye aittir. Bu eser, *Müsnedü's-Sahih* adıyla da tanınmaktadır.¹⁰² Âli'nin kaynaklarından bir diğeri ise Sübkî'dir.¹⁰³ *Tabakâtü's-Şâfiyye* adlı kitabın müellifi olarak tanınan es-Sübkî'nin tam adı, Tâceddin Abdül-Vahhâb b. Ali es-Sübkî'dir. Hicri 727/1327'de Kâhire'de doğmuştur. H. 774/1373'te Dımaşk'ta vefat etmiştir. Şafii fakihlerin hayatlarından bahseden bu eser aynı zamanda tarihi bilgilerde içermektedir.¹⁰⁴

Mustafa Âli'nin diğer bir kaynağı sadece adını vermekle yetindiği *Kitâbü'l-Mesalik ve'l-Kitabül-Memâlk*'tir.¹⁰⁵ Âli'den önce bu isme kayıtlı birçok eser bulunmaktadır. Birincisi Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el- İstahrî (ö. 340/951-52)'nin coğrafyaya ait *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik* adlı eseridir.¹⁰⁶ İkincisi Ebül Kasım Ubeydullah b. Abdillâh b. Hurdazbih (ö. 300/913)'in coğrafyaya ait *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik* adlı eseridir.¹⁰⁷ Üçüncüsü Ebül-Kasım Muhammed b. Ali en-Nasibî (h. IV/ m. X. yüzyıl)'nin *el-Mesalik ve'l-Memalik* adlı eseridir.¹⁰⁸ Dördüncüsü ise Abdullah b. Ab-

96 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 15a-b.

97 Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, (Çev. Azmi Yüksel ve Rahmi Er), (haz. Mehmet Akif Kireççi), İMAJ yay., Ankara 1993, s. 125.

98 Şeşen, *a.g.e.*, s. 143.

99 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 28b.

100 Fayda, Mustafa, "İbn İshak", *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 93-96; Şeşen, *a.g.e.*, s. 26-28.

101 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 110a.

102 Sönmez, Mehmet Ali, "İbn Hibbân", *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 63-64.

103 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 110b.

104 Şeşen, *a.g.e.*, s. 195-196.

105 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 105b.

106 Tolmacheva, Marina A., "İstahrî", *DİA*, XXIII, İstanbul 1999, s. 202-205.

107 Ahmed, Sayyid Maqbul, "İbn Hurdazbih", *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 78-79.

108 Şeşen, Ramazan, "İbn Havkal", *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 34-35.

dilaziz b. Muhammed b. Eyyub b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî (ö. 487/1094)'nin *el-Mesalik ve'l Memalik* adlı eseridir.¹⁰⁹

Âli'nin kullandığı diğer bir kaynaklar Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkindî (ö. 860/1456)'nin *Babru'l-Ulum*¹¹⁰ adlı tefsiri,¹¹¹ Ebül Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibetillah b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşki eş-Şafii (ö. 571/1176)'dir. Âli'nin İbn Asâkir¹¹²olarak zikrettiği kişinin kim olduğunu tesbit etmek oldukça zordur. Âli'den önce bu isimle anılan birçok kişiden bahsedilmektedir. Bunlardan en meşhuru *Tarihu Medineti Dimaşk*'in¹¹³ yazarı İbn Asâkir'den başka hadis âlimi Ebu Mansur İbn Asakir (Ö. 620/1223),¹¹⁴ ünlü tarihçi İbn Asakir'in oğlu muhaddis ve tarihçi Ebu Muhammed İbn Asakir (ö. 600/1203),¹¹⁵ hadis âlimi ve şair Ebü'l-Yümn İbn Asâkir (ö. 686/1287)¹¹⁶ adlı şahıslarda olabilir.

Âli'nin kullandığı diğer bir kaynak ise Yahya b. Şeref en-Nevevî (h.631-676/1233-1277)'nin *el-Minhâ fi Şerhi Sahibi Müslim* adlı eseridir.¹¹⁷ Âli bu eserden İmam-ı Nevevî'nin *Şerhu Müslim*'i olarak bahsetmiştir.¹¹⁸ Onun diğer bir kaynağı ise Ferrâ el-Begâvî (ö. 516/1122)'nin *Mesâbihu's-Sünne* adlı eseridir.¹¹⁹ Âli, bu eseri yazarının adını zikretmeden vermektedir.¹²⁰ Âli'nin kullandığı diğer bir kaynak *Mucizâtü'l-Enbiyâ*¹²¹ veya *Mucizâtü Cemû'l-Enbiyâ*'dır.¹²² Birinci şekliyle kaynaklarda bu eser Ebu İshak İbrâhim b. Muhammed b. Halef b. Hamdân (h. V. asır) adına kayıtlıdır.¹²³ İkinci adla ne Keşfü'z-Zünun ne de Brockelmann'ın GAL'ında böyle bir esere rastlayamadık. Muhtemelen Âli'nin zikrettiği bu eser Ebu İshak Halef b. Hamdân'ın

109 Özdemir, Mehmet, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 247-248.

110 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 23b.

111 Yazıcı, İshak, "Bahru'l Ulûm", *DİA*, IV, İstanbul, 1991, s. 517-518.

112 Mustafa Âli, *Zübde* v. 109a.

113 Küçükkaşçı, Mustafa S. – Tomar, Cengiz, "İbn Asakir, Ebü'l-Kasım", *DİA*, XIX, İstanbul 1999, s. 321-324.

114 Kallek, Cengiz, "İbn Asakir, Ebü Mansur", *DİA*, XIX, İstanbul 1999, s. 319-320.

115 Sandıkçı, Kemal, "İbn Asakir, Ebu Muhammed", *DİA*, XIX, İstanbul 1999, s. 320-321.

116 Topaloğlu, Nuri, "İbn Asâkir, Ebü'l Yümn", *DİA*, XIX, İstanbul 1999, s. 325.

117 Uğur, *a.g.e.*, s. 204.

118 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 108b.

119 Hatiboğlu, İbrahim, "Mesabihu's-Sünne", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s. 258-260.

120 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 35a.

121 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 18a.

122 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 47a.

123 Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Supplementband, Leiden 1937, C.I, s. 603. Ayrıca aynı eser., 1937, C. II, s. 992;

Mucizâtü'l Enbiyâ adlı eseridir. Bu eser Kâtip Çelebi'de *Kitâbü'l-Mucizât* adıyla aynı kişi adına kayıtlıdır. Bu müellifin vefat tarihi h. 400/1009 olarak verilmektedir.¹²⁴ En son olarak Âli, Ebu Mansur el-Ğavvâş'ın *Uyunu't-Te-fâsir*¹²⁵ adlı eserinden bahsetmektedir. Bu eser el-Hüseyn b. İbrâhîm el-Ğavvâs es-Sincerî (Kâtip Çelebi'de es-Sicezi)¹²⁶ el-Mansurî adına kayıtlıdır.¹²⁷ İki kaynakta'da yazarın ne zaman yaşadığı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Sonuç

XVI. yüzyıl Osmanlı toplumunda yaşamış en önemli kişiliklerden birisi olan Mustafa Âli yapmış olduğu işlerle değil altmışı aşan irili ufaklı birçok eserin yazarı olarak temayüz etmiştir. Tarih, edebiyat, ahlak ve tasavvuf sahalarında birçok te'lifi olmakla birlikte özellikle *Künhü'l-Abbar* sahibi olarak tanınmıştır. Altmış yıllık ömründe coğrafi olarak Osmanlı İmparatorluğunun birçok yerinde defterdarlık, divan kâtipliği görevlerinde bulunmuştur. Memuriyet alanında gönlünün istediği makam ve mansıplara ulaşamayan Âli, kendini birçok görevleri yanında eser neşrine adanmıştır. Hatta *Künhü'l-Abbar* adlı çalışmasına kaynak sağlamak amacıyla Mısır Defterdarlığını istemişse de umduğunu bulamamıştır.

Âli, üzerinde çalıştığımız *Zübdetü't-Tevarih* adlı eserini Bosna'da iken Ferhat Paşa'nın isteği üzerine kaleme alarak 1575 yılının Muharrem ayında bitirmiştir. Daha sonra III. Murad'ın tahta çıkışıyla bu eserini yeni padişaha sunmuştur. Mustafa Âli'nin bu eseri, bir mukaddime ve dört tabakadan müteşekkildir. *Zübdetü't-Tevarih*'in girişinde Kadı Adud'un *İşraku't-Tevarih* adlı eserini genişleterek tercüme ettiğini açık bir şekilde anlatmıştır. Yapmış olduğumuz çalışmada Kadı Adud olarak bahsettiği kişinin Kara Yakub b. İdris el-Karamanî olduğunu tespit ettik. Bu kısa eserin yazma bir nüshasına ulaşarak Âli'nin bu eserin hangi bölümlerini kullanarak eserini oluşturduğunu ortaya çıkarmaya çalıştık. 204 varaka 23 satırdan müteşekkil olan eserin baştan ilk 111 varasını çalışmamıza konu edindiğimizden Hz. Muhammed'den önce gönderilmiş peygamberleri anlatan bölümü tahlil etmeye çalıştık.

Âli eserinin mukaddime kısmında Nebi, Resul ve Ulu'l Azm kavramları ile ilgili açıklayıcı bilgiler verdikten sonra Allahu Teâla'nın yeryüzüne kaç tane peygamber gönderdiğinden bahseder. Birinci tabaka da sırasıyla, Hz. Âdem, Hz. Şit, Hz. İdris, Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. Salih, Hz. İbrahim, Hz. İsmail,

124 Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 1460.

125 Mustafa Âli, *Zübde*, v. 4a.

126 Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 1185.

127 Brockelmann, *a.g.e.*, Supp., C. II, s. 986.

Hız. Lut, Hız. İşhak, Hız. Yakub, Hız. Yusuf, Hız. Eyyub, Hız. şu'ayb, Hız. Musa, Hız. Yunus b. Meta, Hız. Davud, Hız. Süleyman, Hız. Zekeriya, Hız. Yahya ve Hız. İsa adlı peygamberlerden tafsilatlı bir şekilde bahseder. İkinci tabaka da ise, Hız. Muhammet ve çocukları, eşleri, akrabalaları ile ilgili tafsilatlı bilgi bulunmaktadır. Üçüncü Tabaka'da, aşere-i mübeşşere, büyük sahabeler ve bunların mertebelerinden bahsetmektedir. Dördüncü Tabaka'da ise, İmam-ı Gazali zamanına gelinceye kadar İşlam dünyasında yaşamış olan meşhur âlimler hakkında kısa ve özlü bilgiler vermektedir. Mustafa Âli eserini yazarken birçok kaynak kullanmıştır. Özellikle peygamberlerin hayatlarını işlerken Kur'an-ı Kerim'de ki peygamber kıssaları ile ilgili birçok ayeti kullanmıştır. Hadis olarak naklettiği rivayetler ise çok azdır. Genel itibariyle peygamberler tarihini anlatan Tarih, Tefsir ve Hadis kitaplarından faydalanmıştır. Netice itibariyle Âli'nin *Zübdetü't-Tevarih* adlı eseri Kara Yakub'un İşraku't-Tevarih'inin genişletilmiş bir tercümesi olmakla beraber içinde birçok efsanevi rivayetleri barındırması Âli'nin ve yaşadığı toplumun peygamberlere dair zihniyeti ve tarihçiliği ile ilgili açık ve anlaşılır bilgiler vermektedir.

Kaynakça

- Ahmed, Sayyid Maqbul, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, İstanbul 1999.
- Akgündüz, Ahmet, "Ebüssuud Efendi", *DİA*, X, İstanbul 1994.
- Aksoyak, İ. Hakkı, *Gelibolulu Mustafa Âli Tuhfetü'l-Uşşâk*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 2003.
- Ateş, Süleyman, "İrşâdu'l-Akli's-Selim", *DİA*, XXII, İstanbul 2000.
- Atsız, Hüseyin Nihal, *Âli Bibliyografyası*, Süleymaniye Kütüphanesi Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968.
- Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyyât*, DİB yay., Ankara 1964.
- Aydemir, Abdullah, *Büyük Türk Bilgini Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, DİB yay., (2.Baskı), Ankara 1993.
- Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev. Çoşkun Üçok), Kültür Bakanlığı yay., Mersin 1992.
- Brockelmann, C., *Gesbithte der Arabischen Litteratur*, Supplementband I-V, Leiden 1937.
- Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri 1299-1915*, (haz. İ. Özen, A. F. Yavuz), Meral yay., trz
- Çelebi, Katip, *Kesfu'z-Zünun I-II*, İstanbul 1971.

Çelebioğlu, Amil, "Ahmet Bican", *DİA*, II, İstanbul 1989.

Çelebioğlu, Amil, -Eraslan, Kemal, "Yazıcı-Oğlu", *İA*, XIII, İstanbul 1986.

Fayda, Mustafa, "İbn İshak", *DİA*, XX, İstanbul 1999.

Fleischer, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, (Çev. Ayla Ortaç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Gibb, H.A.R., "Tarih", *İA*, XI, İstanbul 1967.

Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, (Çev. Azmi Yüksel ve Rahmi Er), (haz. Mehmet Akif Kireççi), İMAJ yay., Ankara 1993.

Görgün, Tahsin, "İci", *DİA*, XXI, İstanbul 1999.

Gündüz, Şinasi, "Kur'an Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi? Yapı, Muh-teva ve Kaynak Açısından Torah Kıssaları", *IV. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu 17-18 Ocak 1998*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998.

Hatiboğlu, İbrahim, "Mesabihu's-Sünne", *DİA*, XXIX, Ankara 2004.

Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihçiliği Üzerine*, DİB yay., Ankara 1991.

Horovitz, J., "Vehb b. Münebbih", *İA*, XIII, İstanbul 1986.

İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis (Hadis Müdafası)*, (Çev. Hayri Kırbasıoğlu), Kayıhan yay., İstanbul 1998.

İsen, Mustafa, *Gelibolulu Mustafa Âli*, Şule yay., İstanbul 1998.

İzgi, Cevat, "Kazvinî", *DİA*, XXV, Ankara 2002.

Kallek, Cengiz, "İbn Asakir, Ebu Mansur", *DİA*, XIX, İstanbul 1999.

Kandemir, M. Yaşar, "Ka'b el-Ahbar", *DİA*, VI, İstanbul 2001.

Karacabey, Salih, "Hattabi", *DİA*, XVI, İstanbul 1997.

el-Karamanî, Kara Yakub b. İdris, *İşrâku't-Tevarih*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, no:1353.

Küçükaşçı, Mustafa S., -Cengiz Tomar, "İbn Asakir, Ebü'l-Kasım", *DİA*, XIX İstanbul 1999.

Kütükoğlu, Bekir, "Âli Mustafa Efendi -hayatı-", *DİA*, II, İstanbul 1989.

Mecdi Mehmed Efendi, *Şakaik-i Numaniye ve Zeyilleri*, (haz. Abdulkadir Özcan), Çağrı yay., İstanbul 1989.

- Mustafa Âli, *Zübdetü't-Tevarih*, Süley. Kütp. Reşid Efendi, no. 633.
- , *Zübdetü't-Tevarih*, Süley. Kütp. Hamidiye, no. 448.
- , *Zübdetü't-Tevarih*, Süley. Kütp. H. Mahmud Efendi, no. 4505.
- , *Nasihatu's-Selâtin*, Süley. Kütp. Hüsrev Paşa no: 311.
- Müslim, Ebu'l Hüseyin Müslim b. Haccac el-Kuşeyri, *el- Camiu's-Sahih I-V*, (nşr. M. Fuad Abdulkaki) İstanbul trsz.
- Özdemir, Mehmet, "Ebu Ubeyd el-Bekri", *DİA*, X, İstanbul 1994.
- Sandıkçı, Kemal, "İbn Asâkir, Ebu Muhammed", *DİA*, XIX, İstanbul 1999.
- Sönmez, Mehmet Ali, "İbn Hibbân", *DİA*, XX, İstanbul 1999.
- Şeker, Mehmet, *Gelibolulu Mustafa Âli ve Mevâidü'n-Nefâ'is fi-Kavâidi'l-Meâlis Adlı Eserin Tablivi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- es-Semerkandi, Şeyh Nasr bin Muhammed, *Tenbihu'l-Ğâfilin ve li-Hâmişihî Bustânu'l-Arifin*, Daru'l-Marife, Lübnan, trs.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı (Başlangıçtan XIX. Yüzyılın sonuna kadar)*, İSAR Vakfı, İstanbul 1998.
- , "İbn Havkal", *DİA*, XX, İstanbul, 1999.
- Tolmacheva, Marina A., "İstahri", *DİA*, XXIII, İstanbul 1999.
- Topaloğlu, Nuri, "İbn Asâkir, Ebü'l Yümn", *DİA*, XIX İstanbul 1999.
- Uğur, Mücteba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, TDV yay. Ankara 1996.
- Uzun, Mustafa, "Muhammediye", *DİA*, XXX, İstanbul 2005.
- Yazıcı, İshak, "Bahru'l Ulum", *DİA*, IV, İstanbul 1991.